

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Галина Бондаренко, Валерія Пустовіт

**ВІЗІЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСУ
(від доби монументалізму до романтизму)**

Сєвєродонецьк 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Галина Бондаренко, Валерія Пустовіт

**ВІЗІЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСУ
(від доби монументалізму до романтизму)**

Навчальний посібник
для студентів спеціальності 014.01
«Середня освіта (українська мова та література)»
денної та заочної форм навчання

Сєверодонецьк 2022

УДК 821.161.2 «09-17» (075)

Б 81

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля (протокол № 5 від 29.12.2021)

Рецензенти:

Гоголь Н. – к. пед. н., доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Максименко О. – к. філол. н., доцент кафедри юридичної лінгвістики та практичної психології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Б 81 **Бондаренко Г.П., Пустовіт В.Ю. Візія літературного дискурсу (від доби монументалізму до романтизму) :** навчальний посібник для студентів спеціальності 014.01 «Середня освіта (українська мова та література)» денної та заочної форм навчання / Галина Бондаренко, Валерія Пустовіт. – Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. – 194 с.

Посібник укладено згідно з робочими навчальними програмами з історії української літератури для студентів гуманітарних спеціальностей. Запропонований посібник має на меті допомогти здобувачам вищої освіти поглибити й закріпити теоретичні відомості, виробити навички самостійного опрацювання літератури та вміння узагальнювати і робити висновки. Оригінальність і новизна змісту і структури посібника допоможе досягнути складний і неоднорідний розвиток національної історії літератури й культури.

Розділи писали:

I – доц. Г. П. Бондаренко

II – проф. В. Ю. Пустовіт

doi: [https://doi.org/10.33216/TutorialSNU\(VofLD-014.01\)-2022-194](https://doi.org/10.33216/TutorialSNU(VofLD-014.01)-2022-194)

УДК 37.016:81+37.016:821]:37.012

© Бондаренко Г.П., Пустовіт В.Ю., 2022

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Розділ І. ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА.....	8
МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ	8
Тема 1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	8
Тема 2. ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА	17
Тема 3. ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА.....	23
Тема 4. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА другої половини XIII – XVI ст.	29
Тема 5. УКРАЇНСЬКА ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА кінця XVI – початку XVII ст.	36
Тема 6. ШКІЛЬНА ДРАМА XVII – XVIII ст. УКРАЇНСЬКА ПРОЗА XVII – XVIII ст. КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ	45
Тема 7. ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ (1722-1794).....	52
МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	61
Практичне заняття 1. ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ. БІБЛІЙНІ КНИГИ	61
Практичне заняття 2. ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ЛІТОПИСИ. «ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ».....	64
Практичне заняття 3. РОЗВИТОК ОРАТОРСЬКОЇ ПРОЗИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	66
Практичні заняття 4-5. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ» – НАЙВИДАТНІША ПАМ’ЯТКА ДРУЖИННОЇ ПОЕЗІЇ.....	69
Практичне заняття 6. ЛІТЕРАТУРА ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ ..	72
Практичні заняття 7-8. ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА кінця XVI – початку XVII століття	75
Практичне заняття 9. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ДРАМИ XVII століття	80
Практичне заняття 10. ТВОРЧІСТЬ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА (1677 – 1736) ..	82
Практичні заняття. 11–12 ІСТОРИОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА другої половини XVII – першої половини XVIII ст. КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ ..	85

Практичне заняття 13. ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ. ПОЕТИЧНА І БАЙКАРСЬКА ТВОРЧІСТЬ	88
Практичне заняття 14. ФІЛОСОФСЬКІ Й ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Г. С. СКОВОРОДИ.....	91
МАТЕРІАЛИ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	94
Тема 1. ПАЛОМНИЦЬКА ПРОЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	94
Тема 2. ВІРШОВАНА ЛІТЕРАТУРА ЕПОХИ БАРОКО.....	94
Тема 3. ВІРШУВАННЯ другої половини XVII століття.....	95
Тема 4. ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ І. ВЕЛИЧКОВСЬКОГО.....	96
Тема 5. ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗИНОВІЄВА	97
Тема 6. ПРОПОВІДНИЦЬКА І ПУБЛІЦИСТИЧНА ПРОЗА другої пол. XVII ст.	98
Тема 7. ІНТЕРМЕДІЯ, ВЕРТЕП. ДРАМА ТА ТВОРЧІСТЬ «МАНДРІВНИХ ДЯКІВ»	98
Тема 8. ПОЕТИКА ДРАМИ «МИЛІСТЬ БОЖА»	99
Тема 9. САТИРА XVIII століття	100
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	102
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	106
Розділ II. НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (перша половина XIX ст.).....	117
МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ	119
Тема 1. ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX ст. В КОНТЕКСТІ НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОБЛЕМ	119
Тема 2. НАЦІОНАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНІ ОСНОВИ ТВОРЧОСТІ І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО	133
Тема 3. УКРАЇНСЬКЕ БАЙКАРСТВО першої половини XIX ст.	137
Тема 4. ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО – ЗАЧИНATEЛЬ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ XIX ст.	142
Тема 5. ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ.....	147
Тема 6. ПІОНЕР УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ – ЛЕВКО БОРОВИКОВСЬКИЙ.....	150
Тема 7. НАЦІЄТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА.....	154
МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	161
Практичне заняття 1. РОЛЬ І МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО.....	161

Практичне заняття 2. РОЗВИТОК ЖАНРУ БАЙКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (на прикладі творчості провідних українських байкарів Петра Гулака-Артемовського, Павла Білецького-Носенка, Євгена Гребінки).....	164
Практичне заняття 3. Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО – ФУНДАТОР НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ	166
Практичне заняття 4. ПОЕТИЧНА І ПРОЗОВА СПАДЩИНА Є. ГРЕБІНКИ	170
Практичне заняття 5. ХУДОЖНІЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ В ТВОРЧОСТІ ЛЕВКА БОРОВИКОВСЬКОГО	172
Практичне заняття 6. ХУДОЖНЯ ПАЛІТРА ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА.....	174
Практичне заняття 7. ПОЕТИ РОМАНТИЧНОЇ ШКОЛИ.....	177
МАТЕРІАЛИ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	179
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	182
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193

ВСТУП

Історія української літератури пройшла складний період становлення і продовжує розвиватися в наші дні. За традицією період XI – XVIII ст. називають давньою літературою. Часом зародження нової української літератури по праву вважають вихід «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.).

Пропонований посібник передбачає вивчення усього розмаїття українського літературного процесу від доби монументалізму до доби романтизму.

Курс історії української літератури, що починається із засвоєння спадщини з XI по XVIII ст. є фундаментальним у базовій освіті сучасного спеціаліста.

Здобувачі вищої освіти повинні *розуміти*, що давня література має специфічні особливості, без урахування яких неможливе розуміння й осягнення творів наступних літературних епох. Художній світ історії розвитку мистецтва слова тривав вісім століть. За цей час багатогранна й самотня спадщина творів інколи вражає своєю неоднорідністю, неоднозначністю, а інколи – і парадоксальністю. З огляду на це, автори намагалися обрати для вивчення дослідження й аналізу найбільш показові твори, які репрезентують виучувану епоху, масштабність сили людського духу, мислення й часто жертвовного служіння прийдешнім поколінням.

У посібнику розглядається особливість жанрової моделі в українській літературі, концепція людини та характер художнього мислення, зосереджується увага на генетичних зв'язках літературного процесу з філософською думкою та європейською традицією.

Доба класицизму і сентименталізму представлена постатями І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка,

Є. Гребінки крізь призму їхнього епістолярію. Історія мемуаристики сягає своїм корінням у далекі часи зародження письменства саме тому важливу роль у процесах націєтворення посідав передусім епістолярний жанр. Найпростішою жанровою формою мемуаристики є лист, найбільш представлений у спадщині діячів минулих століть, бо саме письменницький епістолярій виступає важливим джерелом для вивчення літературного процесу загалом. З огляду на це авторами запропоновано вираження думок письменників в листах, їхні роздуми, міркування над письменницькою долею, станом національної літератури, мови й культури.

На межі XIX – XX ст. І. Франко наголошував на необхідності вивчення епістолярію письменників як одного з найважливіших джерел дослідження історико-літературного процесу в цілому. У першу чергу це неоціненне джерело додаткової інформації про біографічні моменти в житті автора, його психічний стан, мотиви творчості тощо. Завдяки дослідженню листування можна визначити роль митця в контексті літературно-мистецької доби, з'ясувати й досі великою мірою замовчуваний аспект інтенцій митця, як-от його націєтворча позиція, рівень національної самоідентифікації. З іншого боку, листи – це автентичні самосвідчення, не розраховані на оприлюднення, і водночас інтелектуальна спадщина, без якої неможливе всебічне пізнання феномена української художньої словесності як національного явища.

Автори мали на меті подати цілісну картину розвитку національної літератури в річищі розвитку європейських народів.

Пропонований посібник сприятиме глибокому ознайомленню здобувачів вищої освіти із науковими і навчально-методичними джерелами. Завдання сформульовані таким чином, щоб зацікавити молодь до самостійного опанування сучасних розвідок.

Розділ І.

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

*Чим більше призибується в нас пам'яток старого письменства,
чим докладніше ми з ними знайомимосся, тим ясніше виринає
думка про суцільність літературних традицій і духовних інтересів
на протязі довгих віків, що робить широкий підклад для дальшого
розвою й мусить відродити національне почуття*
І. Франко

МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

Тема 1

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Матеріал до вивчення теми

Поняття про давню українську літературу. Давня українська XI – XVIII ст. – початковий і найтриваліший період розвитку нашого письменства, його фундамент, на якому пізніше розвинеться нова українська література. Відлік літературного часу починається з XI ст., оскільки найстаріший рукопис Остромирового Євангелія датований 1056–1057 рр. Завершується період давньої української літератури творчістю видатного українського поета та байкаря Григорія Савича Сковороди.

Більшість літературознавців вважають, що літературні пам'ятки, як зразки не лише висловлювання певної думки, а й оформлені за певними мистецькими канонами твори, з'являються з X ст.

Важливо зрозуміти, що стародавня українська література має особливості без урахування яких неможливо зрозуміти ні окремих творів, ні розвитку літературного процесу.

Давня українська література має певні особливості.

Передусім, це *теоцентризм*, адже давня література щільно стикається з християнством. Завдяки християнізації Русі Біблія стала важливим джерелом і взірцем для письменства. Це стосується й інших творів ранньої візантійської доби.

Символізм та алегоризм теж характерна особливість середньовічних літературних текстів. Мистецтво тлумачення цих символів та алегорій є сферою літературної герменевтики.

Третя особливість староукраїнського письменства – його *рукописний характер*. Первинний текст (протограф), з якого списували копії частково або повністю, до сучасного читача не завжди доходив. Списки фігурували як варіанти протографа. Створювалися також компіляції – своєрідні комбінації з різних текстів. Книги писалися кирилицею, так званим уставом – пізніше напівуставом.

До особливостей давньої української літератури належить і *своєрідність авторської свідомості*, яка формувалася під впливом середньовічних уявлень про те, що книжник є не творцем, а виконавцем волі Божої. Тож середньовічний автор не прагнув до індивідуального самовираження, а орієнтувався на апробовані взірці. Він вишукував цитати у Святому Письмі, використовував готові штампи, кліше, словесні формули. Не мислячи себе організувальним центром написання книг, книжники свої твори здебільшого не підписували.

Періодизація давньої української літератури. У давній українській літературі слід розрізняти дві основні форми: усну народну творчість і книжне письменство. Перша форма існувала у вигляді усної передачі творів від одного покоління до іншого. Це передусім пісні – історичні,

любовні, патріотичні, обрядові, думи, а також плачі-голосіння, казки, легенди, перекази, бувальщини, анекдоти, прислів'я, приказки.

Давня книжна література відрізняється від нової і мовою і художніми засобами, і побудовою.

Відповідно до поживлення культурного життя виділяють три періоди розвитку старого українського письменства (періодизація Сергія Єфремова): 1) X – XI ст.; 2) з кінця XII до початку XVII (орієнтовно до 1620 р.); 3) від початку XVII до кінця XVIII ст.

Усі три періоди давньої української літератури можна умовно об'єднати трьома територіальними стрижнями – київський (період Київської Русі IX – XII ст. – період Київської Русі, могутньої держави, розміщеної на території від Карпат до Волги, від Прибалтики до чорноморських степів, часи князювання Володимира Святославича та Ярослава Мудрого), острозько-львівській (перебування українських земель під владою Литовського князівства та Польського князівства) і знову київський, осередком якого стала Києво-Могилянська академія (спалах українського патріотизму після визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького).

У цьому ж періоді виділяємо епоху *монументального стилю* (X – середина XI ст.), ознаками якого є масштабність, величність, ідейний пафос. Монументальними вважаємо «Остромирове Євангеліє», «Повість минулих літ» (легенди, вставні оповіді) і «Слово про Закон і Благодать» Іларіона.

Літературу з кінця XI до кінця XIII ст. називають епохою *орнаментального стилю*, головними рисами якого є ритмічність упорядкування художнього тексту, що нагадує візерунок і витонченість художніх засобів-прикрас. Ця оздоблюваність не була штучною, адже гармонійно підсилювала та увиразнювала зміст твору. Це ми бачимо,

наприклад, у «Слові про похід Ігорів...», у «Повчанні дітям» Володимира Мономаха.

Епоха підсумків (XIV – XV ст.) – це переписування старих творів і укладання книговодів, наприклад «Літопис Руський». Звід означає об'єднання (зведення) різних літописів в один у часовій послідовності з метою створення цілісної картини життя народу. Наприклад, «Києво-Печерський патерик».

Письменники цієї доби, зокрема Григорій Цамблак, митрополит Фотій, користувалися стилем «плетіння слів», для якого характерні нагромадження однотипних речень, гра слів, пишномовність, виразність, емоційність. Інколи використання техніки «плетіння слів» своєю нарочитістю приглушувало зміст твору.

Літературу другої половини XV – кінця XVI століття творили так звані *роксолани* (*рутенці*), тобто українці, що проживали в різних європейських країнах. У творах цих письменників національний мотив і стиль поєднувався із загальноєвропейським, твори писалися сумішню латинської та польської мов.

Період кінця XVI – початку XVII століття називають *Першим українським Відродженням*. Усяке Відродження – це загострене відчуття своєї національної самобутності. Перше Відродження – це період княжої доби, відновлення високої культури Київської Русі (освіта, книгописання) і час її активного зв'язку з європейською культурою. Окрасою цієї доби були Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Іпатій Потій, Костянтин Осторзький, Стефан Зизаній. Період розквіту віршованої поезії – Герасим Смотрицький, Андрій Римша. Зазначений період називають епохою *бароко* (стиль у європейському мистецтві, якому властиві декоративна пишність, мальовничість і вигаданість форм). Найяскравішим представником барокові літератури є Григорій Савич Сковорода.

Жанрове розмаїття давньої літератури. Наукові студії про письменство Київської Русі залишають невиразне враження про його жанровий склад. Це можна пояснити, в першу чергу, певною інерційністю в осмисленні жанрових форм давньої літератури, коли перелік жанрів з однієї праці переносився до інших, з деякими уточненнями та доповненнями.

Давня українська література представляє розмаїття жанрових форм, які унаочнюють розвиток давнього письменства від витоків до самостійного розвитку. Це насамперед:

- ❖ Перекладна література (Біблія, «Псалтир», Євангеліє, притчі, життя святих, хронічки, хронографи, патерики, апокрифи, шестодневи).
- ❖ Літописні повісті («Повість минулих літ»).
- ❖ Ораторська проза («Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха).
- ❖ Поезія в прозі «Слово про похід Ігорів».
- ❖ Українське іншомовне віршування (поема Севастьяна Кленовича «Роксоланія»).
- ❖ Полемічна література («Тренос» Мелетія Смотрицького, «Послання до єпископів» Іван Вишенський).
- ❖ Шкільна драма (драма-міраклъ «Олексій, Людина Божа», великодні драми «Слово о збуренню пекла», трагікомедія Феофана Прокоповича «Володимир»).
- ❖ Козацькі літописи (літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка).
- ❖ Інтермедії (до драми Г. Кониського «Воскресіння мертвих»).
- ❖ Українське віршування (панегірики Іван Величковський, Климентій Зиновійв, Григорій Сковорода «Сад божественних пісень»).
- ❖ Байки (Григорій Сковорода «Байки Харківські»).

Секрети читацького ключа давньої української літератури.

Сприймати твори давніх авторів дуже складно, оскільки необхідно знати особливості епохи, стилю, мови, поетики.

1. У творах давнього письменства немає жанрів, звичних для нової літератури.

2. Література XVI – XVII ст. була синкретичною (злитість, нерозчленованість), тобто лірика, епос і драма були в ній органічно поєднані.

3. У літературних пам'ятках багато повторів, подібних вступів і закінчень.

4. Багато авторів творів невідомі, або відоме лише ім'я, оскільки вважалося, що смертна людина не може самостійно створити щось достойне, вона є лише провідником думок БОГА.

5. Багато творів є наслідувальними, позбавленими оригінальних образів і сюжетів, оскільки головною ознакою давнього письменства було вшанування традицій.

6. Багато творів мають вступне звернення до Бога з проханням допомогти авторові створити щось гідне читачів, оскільки до слова ставилися з повагою, слово вважалося БОГОМ.

7. Велика популярність панегіриків хвалебних поезій на честь видатних людей або гербів їхніх родин, без яких не обходилися ні урочистості, ні родинні свята.

8. Релігійна забарвленість творів давньої літератури, звертання до Бога, прославляння Віри, Надії, Любові.

9. Повчальний характер більшості творів давнього письменства, з метою навернути сучасників на шлях праведного життя, наблизити до Бога.

10. З метою увиразнення змісту книги писець малював мініатюри, з особливою любов'ю вимальовував буквиці – початкові літери рядків,

абзаців, розділів, що засвідчувало його шанобливе ставлення й до твору, й до попередників, а також об'єднувало мистецтво слова з образотворчим мистецтвом.

Проблеми вивчення давнього письменства. Складною і заплутаною на сьогодні є проблема щодо старокиївської спадщини. Майже два століття триває суперечка, кому належать культурні скарби Київської Русі XI – XIII ст. – Україні чи Росії? Питання хилилося на користь «северян», хоч у XIX – на поч. XX ст. лунали тверезі голоси, що Україна – пряма спадкоємниця старокиївської культури. Здається, тут немає про що сперечатися, адже основні руські землі – Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське князівства – були розташовані на території нинішньої України, а отже, всі їхні матеріальні та духовні надбання – це беззастережний спадок України. Але російську науку це не влаштовує і ось уже друге століття нав'язливо й без наукових та історичних підстав обстоюється думка, начебто пам'ятки Київської Русі належать Росії.

Радянська наука свого часу трохи пом'якшила цю проблему, узявши на озброєння тезу про те, що Київська Русь була колискою трьох братніх слов'янських народів – російського, українського та білоруського, а звідси випливає, що старокиївську культуру успадкували одночасно всі три названі східнослов'янські народи. Нині тезу про колиску відкинуто. Проте російська наука не відмовилася від своїх претензій на старокиївське письменство.

Думки про «русскість» видатних творів давнього українського письменства найактивніше відстоював у нові часи академік Д. Лихачов.

Прагнення російської імперської науки зробити відносно молоду російську культуру й літературу старшою є цілком зрозумілим. До неї без жодних застережень зараховуються твори світового значення, які належать іншій літературі й до Росії мають дуже далеке відношення.

До недавнього часу літературу Київської Русі досліджували здебільшого російські вчені. Українці (І. Береза, В. Руссова) не наважувалися ретельно досліджувати, побоюючись конкуренції з росіянами, серед яких були, щоправда, видатні постаті.

Становить науковий інтерес і проблема періодизації давньої української літератури. Різні її моделі свого часу пропонували І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов, М. Гнатиш, Б. Лепкий і Д. Чижевський. Серед сучасних медієвістів із періодизацією давньоукраїнської літератури виступили В. Яременко, Ю. Ісіченко та О. Пахльовська. Перші співставляють українську літературу XI – XIII ст. із відповідними періодами західноєвропейських культур (Середньовіччя, Ренесанс, Бароко). О. Пахльовська поділяє українську літературу XI – XIII ст. візантійської доби, української цивілізації на писемність київської доби галицької доби та католицької Русі першого відродження між Бароко та Просвітництвом. П. Білоус акцентує увагу на тому, що давньоукраїнське письменство чітко розмежовується на основні два періоди – Середньовічний (з XI до XVI ст.), Бароковий (від середини XVI ст. до кінця XVIII ст.).

Середньовічний період характеризується існуванням держави Київська Русь, а потім – перебуванням українських земель під владою Литовського князівства. Під час барокового періоду розвитку української літератури активізувалася національно-визвольна боротьба українського народу, відбувалося інтенсивне засвоєння культурно-освітніх скарбів європейського Заходу, урізноманітнилися жанрово-стильові форми красного письменства, його тематика, увиразнилося світське начало. Це простежується в синтетичних працях з історії української літератури, написаних за минулі сто років. В «Історії української літератури» (у 8-ми томах) висвітлення літературного періоду Київської Русі позначено помітним впливом російських медієвістів.

Таким чином, можна визначити перелік жанрів, які характеризували літературний період Київської Русі:

1) давньоруські жанри орієнтовані на практичну мету, тобто вони обслуговують певну позалітературну сферу життя – церковну, юридичну, державну;

2) жанри, пов'язані з напрямом і стилем епохи;

3) жанри, пов'язані між собою ієрархічно (первинні та синтетичні, або жанри-типи і жанри-підтипи);

4) залежить від теми й предмета зображення, що відбилося на термінології та назвах творів;

5) жанр, що визначав особу автора;

6) літературні жанри взаємодіяли з усними, а оригінальні твори часто виникали на перетині фольклорних та літературних традицій.

Література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст.: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.

2. Возняк М. С. Історія української літератури у 2-х кн. Львів : Світ, 1992. 696 с.

3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. Київ, 1991. Т. 1. 542 с.

4. Грушевський М. Історія української літератури: в 6-ти т. Київ: Либідь, 1993 1995. 540 с.

5. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.

6. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник. Київ: Либідь, 2000. 360 с.

7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. 245 с.

Контрольні питання

1. Поняття про давню українську літературу, її особливості.

2. Періодизація давньої української літератури.

3. Жанрове розмаїття давньої літератури.

4. Секрети читацького ключа давньої літератури.

5. Проблеми вивчення давнього письменства.

Тема 2

ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА

*Русь стала читати чуже раніше, ніж писати своє.
Це був багатий матеріал для читацького та письменницького
досвіду, прекрасна школа літературної мови;
вона допомогла давньоруським книжникам наочно уявити
можливі варіанти стилів, розвивати слух і мову на колосальному
лексичному багатстві візантійської і старослов'янської літератур.*
О. Творогов

Матеріал до вивчення теми

Перекладна література. З прийняттям християнства в Київській Русі (988 рік) виникає перекладне письменство візантійського та південнослов'янського, або болгарського походження. Язичницька Русь, як і інші країни, що прилучилися до християнства, повинна була насамперед скористатися давно виробленими видами церковно-християнської літератури, без якої неможлива була пропаганда нового віровчення й нового світогляду.

Прийняття християнства на Русі спричинило інтенсивну перекладацьку працю (книги з Візантії, Болгарії). Давнім посередником при переході до нас візантійської літератури була Болгарія, що в X ст. за часів царя Симеона переживала «золотий вік» своєї писемності. Деякі твори візантійської літератури перекладалися в Київській Русі безпосередньо з грецької мови під час поживавлення перекладацької діяльності за Ярослава Мудрого.

Проте перекладання літератури на Русі мало свої особливості – книжки вільно поводитися з оригінальними текстами, робили помітки, зауваження, аби донести запозичений твір до читачів, подавали чужий сюжет у рідній оболонці.

Релігійні книги. Переклад Біблії та біблійних книг. Першими в Україну прийшли *релігійні твори*. Найпопулярнішими з них були Біблія, «Євангелії», «Апостол». Біблія перекладалася не повністю, а частинами, найактивніше перекладався Старий Заповіт, в якому розповідається про долю давнього іудейського народу.

Окрема увага приділялася цареві письменникові Соломону. З його ім'ям пов'язані такі частини Біблії, як «Пісня Пісень», «Книга приповістей Соломонових».

«*Книга приповістей Соломонових*» писана задля мудрості й навчання, задля пізнання розсудливості. Мудрою вважалася людина чесна, покірна, лагідна й любляча, що вміє будувати стосунки з іншими людьми на засадах любові й поваги. Книга апелює до розуму, упокорює власну сваволлю («*Якщо голодний ворог твій – нагодуй його хлібом, якщо спраглий – напої його водою*»).

«*Пісня над піснями*». Сучасна наука не вважає автором цієї книги Соломона, хоча жанр любовної лірики прижився в Палестині саме при його дворі. Більшість творів складено між IX і III ст. до нашої ери. Науковці вважають, що це книга пісень весільного обряду, що виконувались за участю молодої, молодого й дружок. Християнська традиція бачила в текстах пісень певну алегорію: у любові пастуха й пастушки, нареченого й нареченої оспівано палку любов, даровану людині від Бога і це є вираженням Божої любові до людини.

«*Псалтир*» (*Давидові псалми*). Це збірка лірико-повчальних творів. Давид зібрав гурток підготовлених людей і доручив їм виконувати релігійні гімни під час служби Божої. Слово «псалом» з давньогрецького «пастеріон» – арфа. До книги входять 159 псалмів, 73 з них написані самим Давидом, інші – різними авторами з XI ст. до нашої ери по II ст. нашої ери. Усі Давидові псалми за змістом поділяються на такі тематичні групи:

1) псалми, у яких пригнічений горем та тяжкою недугою автор, скаржиться на заподіяну кривду, біль, страждання, просить у Бога захисту й підтримки;

2) твори, у яких автори від імені народу звертаються до Бога у час лихоліття, війни, голоду, мору;

3) псалми, у яких автори прагнуть розбудити віру в Бога, у його милість та опіку;

4) твори, у яких висловлено вдячність від окремих осіб та цілої громади;

5) гімни, що прославляють Бога;

6) псалми історично-повчального характеру;

7) псалми філософсько-медитативного характеру, де оспівуються велич, гідність, даровані людині Богом;

8) псалми, які прославляють космічну світобудову, де небеса – це оселя Бога, його вічні хорони.

«Псалтир» набув надзвичайного поширення завдяки зрозумілості своєї високої поезії для читачів і слухачів. За прикладом Візантії, «Псалтир» став шкільним підручником, з нього вивчали напам'ять поодинокі вислови в школі, а потім вживали їх у формі приповідок на різні життєві пригоди. «Псалтир» виконував і культово-обрядову функцію: його читали над мерцем, відганяли хворобу, ворожили. Відкривали книжку навмання й читали псалом. Зі змісту псалма пробували знайти відповідь на свій сумнів. Звичай був настільки поширеним, що стали окремо видавати ворожильні Псалтирі, де під кожним псалмом була примітка, що і як робити.

Книги пророків Пророк для давніх іудеїв – той, хто промовляє від імені Бога, людина, наділена здатністю передбачати майбутнє. У Біблії вміщено книги пророків великих і малих (великих – Ісаїя, Єремія, Єзекіїль; 13 малих – Даниїл, Осія, Йоїл, Амос, Овдія, Йона, Михей, Наум, Авакум, Софоній, Огія, Захарій, Малахія).

Книга пророка Осії (784 – 744 рр. до н.е.) – передає думку, що визнавати Бога слід не лише формою обряду, а й духом істини. Осія вважав, що язичницький блуд Бог покарає ізраїльтян.

Пророк Єзекиїль (650 р. до н.е.) – поклав на можновладців провину за те, що ізраїльський народ попав у неволю. Акцентував увагу на особистій відповідальності людини за переступи божих заповідей.

Пророк Єремія (друга пол. VII ст. – поч. VIII ст. до н.е.) – Єремія переконував царя Ахаза, щоб він вірив у Бога, а не шукав підтримки в ассірійського володаря. Той не послухав, і за пророцтвом Єремія Бог покарав його.

Новий Заповіт. Перекладали насамперед чотири *Євангелія* (від Матвія, Марка, Луки, Іоанна), дії святих апостолів, які поширювалися як окремою книгою – *«Апостол»*, так і в складі Біблії. Особливої популярності набули діяння апостола Павла і одкровення Іоанна Богослова (Апокаліпсис).

З перекладних творів біблійного характеру найдавнішими на території нашої держави є Остромирове Євангеліє (1056 – 1057 рр.) – найдавніша книга, писана кирилицею. Реймське Євангеліє, що його вивезла з собою дочка Ярослава Мудрого Анна до Франції. Українською мовою Євангеліє було переписано у місті Пересопниця поблизу Рівного 1561 р. (Пересопницьке Євангеліє), на якій нині дають присягу президенти нашої країни. Острозька Біблія (1581 р.).

Перший переклад повної Біблії українською мовою здійснили П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький (1903 р. – Відень). У 1962 р. – митрополит Іван Огієнко.

Перекладні твори біблійної тематики. *Апокрифи* – твори на біблійну тематику, що уточнюють або доповнюють святе писмо, але з різних причин не були канонізовані церквою.

Вони ширше оповідають про створіння чоловіка і його погіршення, про його вигнання з раю, зокрема про життя Адама й Єви після вигнання з раю про життя їхніх дітей, про судову діяльність царя Соломона. За змістом апокрифи поділяють на п'ять тематичних груп: старозавітні апокрифи, новозавітні апокрифи, апокрифічні діяння апостолів, есхатологічні й апокаліптичні апокрифи, апокрифічні оповідання про святих і мучеників.

І. Франко вважав, що апокрифи були своєрідним містком від книг релігійних до світської літератури.

«*Четьї-Мінеї*» – збірник житій святих, розложених за місяцями та призначених для читання на кожен день;

«*Патерики*» – це збірники оповідань і житій святих ченців і подвижників-аскетів якогось одного краю.

Світська література. Розвивалася на ґрунті релігійної літератури, основні ідеї й образи було взято з Біблії.

Влучні висловлювання з Біблії. «*Пчела*» – це збірник коротких висловів або афоризмів, вибраних зі Святого Письма, творів отців церкви й деколи світських письменників греко-римського періоду, упорядкованих в алфавітному порядку. Завдяки близькості до народної творчості він набув широкої популярності.

Історичні твори. *Хроніки* – твори візантійського Середньовіччя, які оповідають про історію людства, починаючи від створення світу так, як про це оповідає Біблія. Найважливіша з них хронічка Івана Мазали Антіохійського, хроніка Юрія Грішника. Проте в цих творах історичні факти змішуються з вимислом.

Природознавчі твори. «*Шестоднев*» – це частина Біблії, де йдеться про шість днів створення світу.

«*Фізіолог*» – популярно-теологічний твір, що в алегорично-символічній формі описував дійсні та видумані прикмети звірів, подавав

зразки й приклади як для наслідування, так і для повчання. *Наприклад, про лисицю у Фізіологу розповідається, що її життя лукаве, бо коли вона голодна й не знаходить нічого, йде додому й, положившись навznak, затаює віддих і лежить мов нежива. Тоді сідають на неї птахи й починають дзьобати, але вона швидко підноситься, ловить пташку й з'їдає її. «Так і чорт лукавий, – говорить Фізіолог, – і діла його лихі, бо кожен, хто хоче закоштувати його тіла, умре, а його тіло – гріх, захланність, лакомство, заздрість»* та ні. Кожна частина «Фізіолога» присвячена окремому звіряті, птахові тощо, розпадається на дві частини: в одній описуються дійсні й фантастичні прикмети тварини, а в другій – подаються символічні пояснення зазначених прикмет і висувається якась моральна думка.

Повісті. Одним із перших зразків книжної повісті. Був дуже поширений роман «Олександрія». Це не скільки історичне, скільки розважальне оповідання про дії Олександра Македонського, авторство якого приписується родичеві учителя Олександра Македонського Аристотеля – Калістенові. У творі описуються походи Олександра Македонського до Малої Азії, Персії, які перериваються неправдоподібними оповіданнями про дива далеких земель. Кожний розділ повісті закінчувався моралізаторськими висловами й мудрими настановами Олександра Македонського.

Література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст.: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.
2. Возняк М. С. Історія української літератури у 2-х кн. Львів: Світ, 1992. 696 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. Київ, 1991. Т.1. 542 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т. Київ: Либідь, 1993-1995. 540 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.

6. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник. Київ: Либідь, 2000. 360 с.

7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. 245 с.

Контрольні питання

1. Перекладна література Київської Русі як частина оригінальної літератури, її значення і місце в літературному процесі.

2. Давньоруські переклади – своєрідні переробки, переспіви, що відбивали тогочасні ідеали та естетичні смаки перекладачів.

3. Біблія як книга Божа. Походження, складові частини – Старий Завіт, Новий Завіт.

Тема 3

ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

Матеріал до вивчення теми

*Літописець Нестор і його послідовники
створили систему руської історії, яка настільки повна,
що жодна нація не може похвастатися таким скарбом.*
Г. Міллер

Літописи. Прийняття християнства Київською Руссю мало як позитивні, так і негативні наслідки. До негативних дослідники відносять свідоме знищення літературних пам'яток дохристиянського періоду. До позитивних – на думку літературознавця С. Єфремова є те, що *«Христова віра ... принесла з собою новий культ, початки освіти й засоби для неї; духовенство християнське заснувало перші школи, взяло під свою руку освіту і стало на довгі часи мало не монополістом письменства. Серед духовних кіл збирається фактично вся літературна продукція перших часів ...»* [7, с. 46].

Найдавнішими пам'ятками оригінальної літератури Київської Русі є *літописи* – хронологічний опис важливих історичних подій, очевидцем

яких був сам літописець, про які він чув від когось з очевидців або вичитав з письмових джерел – «військових повістей», монастирських переказів, «повчань» тощо.

Першим літописом, що дійшов до нас, є «*Повість минулих літ*» або «*Початковий літопис*» (близько 1113 р.) «Се повесть Временних лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача перве княжити, и откуда Руска земля стала есть». У цій пам'ятці – докладні відомості про територію, заселену слов'янами, про полян, деревлян, радимичів, сіверян та інші племена, на які поділялися східні слов'яни, про їхні звичаї та мову. У ньому з любов'ю описане героїчне минуле Київської держави з 852 до 1110 р., походи князів і великі битви. Наприклад, про похід Олега на столицю Візантії – Царгород, на воротах якого той повісив на знак перемоги свій щит; описано тут войовничого Святослава, відважного Володимира, розповідається в літописі й про древлянську данину, смерть Ігоря й помсту Ольги, про княжі чвари, вбивство князів Бориса й Гліба їхнім братом Святополком. *Захоплено змальовує літописець хоробру й загартовану в боях дружину князя Святослава, «який не знав, що таке страх, ніколи не відступав перед ворогом, а коли мав намір боротися з ним, завжди відверто попереджував: «Іду на ви! (тобто на Вас)». Цей князь-сміливець не злякався навіть стотисячного грецького війська: перед нерівним боєм відважний полководець звернувся до своїх воїнів з такими словами: «Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістями: мертві бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко; я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе».*

Дослідники літописів радять звернути увагу на такі фрагменти:

- ❖ оповідання про князя Олега (похід на Візантію, смерть від коня);
- ❖ загибель Ігоря Рюриковича від деревлян;
- ❖ легенди про княгиню Ольгу;

- ❖ про життя і смерть князя Святослава;
- ❖ сказання про хрещення Русі при Володимирі 988 року;
- ❖ легенда про білгородський кисіль;
- ❖ оповідання про братів-мучеників Бориса та Гліба;
- ❖ повість про осліплення Василька Тербовлянського;
- ❖ «Повчання Володимира Мономаха».

Щире захоплення героїчним минулим – провідний мотив «Початкового літопису». Другий мотив – глибокий сум з приводу княжих чвар.

Цим автори літописних сказань намагалися застерегти від помилок їхніх попередників. Зафіксовано в початковому літописі й виступи народних мас проти феодалів-лиходіїв, що не боронили як належить рідний край від ворожих зазіхань, і стихійні повстання, викликані насильницьким хрещенням і масовим винищенням волхвів (мудреців-знахарів).

Автори «Початкового літопису» – високоосвічені ченці Нестор (чернець Печерського монастиря), Сельвестр (ігумен Михайлівського Видубицького монастиря) та інші. Дійшов у трьох редакціях 1113 р. – Нестор, 1116 р. – Сельвестр, 1118 р. – невідомий автор.

З 1118 р. до 1200 р. опис подій веде «*Київський літопис*», в якому докладно розповідається про велике лихоліття Руської землі – наскоки половців, які перетворилися у «війну без перерви», та внутрішнє безладдя держави, яке настало внаслідок міжусобних війн. Князям-егоїстам, що дбають лише про власну користь і гризуться між собою за княжий стіл, літописець протиставляє князі Володимира Мономаха, яка дбає про єдність усіх руських земель.

«*Галицько-Волинський літопис*» продовжує опис подій «Початкового літопису» та «Київського літопису» аж до 1292 р. З нього довідуємося про боротьбу за престол у Галичі між князями, завоювання ними спільних

ворогів. У літописі яскраво описано хоробрість князя Данила та його дружини в бою з татарами на ріці Калці, в Шлезьку, Чехії, похід проти литовських завойовників. Далі йде оповідь про напад Батия, подорож князя Данила в Орду, про його відмову підкоритися римській церкві. Також описано історію князі Володимира Волинського, сина Василька. Літописець звеличує князя Данила, порівнює його з Володимиром Мономахом.

Літописи формально *не належать до художньої літератури*, це жанр історичної, наукової літератури, але є в них вставні оповідання, в основі яких – старовинні перекази, історичні пісні, легенди. Наприклад, перекази про смерть Олега від коня свого, про трьох братів: Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. У літописах також немало «житій» – оповідання про княгиню Ольгу, князів Володимира, Бориса, Гліба та інших. Не раз літопис доповнювався і змінювався, переписувач відповідно до свого розуміння описуваних подій надавав творові дещо іншого спрямування, вносив мотиви й образи усної поетичної творчості народу. До того ж виклад у літописах часто образний, емоційний. Отже, літописи є не лише історичними, а й літературними творами.

Стиль літописів – стиль монументального історизму (за Д. Чижевським). *Мова літописів* – поєднання книжної старослов'янської та розмовної мов.

Ораторська проза. Цей вид літератури представлений простою та урочистою доповіддю. Ораторські твори писалися за законами *гомилетики* – мистецтва церковного красномовства.

«Слово про Закон і Благодать» Іларіона – (1037–1043 рр.), написане на честь відкриття Софійського собору і проголошене перед князем Ярославом Мудрим – зразок урочистої проповіді, яка складається з трьох частин:

- 1) про Закон, даний Мойсеєм і про Благодать і про Істину;

2) похвала Володимиру за те, що той просвіти Русь світлом християнства;

3) похвала князю Ярославу Мудрому, гідному продовжувачу справ Володимира.

Іларіон – перший київський митрополит із руських. У печері, власноруч викопаній у крутих дніпровських схилах, цей мудрець проводив час у роздумах і писанні.

Іларіон прославляє Київську Русь як передове в тогочасній Європі суспільство. Під законом він має на увазі Старий Заповіт, зокрема П'ятикнижжя Мойсееве, де викладено заповіді Бога, а під Благодаттю Новий Заповіт. На думку Іларіона, Старий заповіт – це закон лише для одного народу для іудеїв, а Новий заповіт – благодать для всіх народів, які прийняли християнство. Таке порівняння Іларіону потрібне для того, щоб показати високу місію князя Володимира, який християнізував Русь. Закон для Іларіона – це віра в Бога й слідування його заповідям. Благодать – основне поняття християнського віровчення, викладене в Новому Заповіті. Благодать трактується як незвичайна сила від Бога, спроможна подолати людську гріховність і відкрити шлях до спасіння.

«Слово про Закон і Благодать» не лише теологічний (богословський твір), а й літературний, оскільки його автор виявив знання і вміння komponувати прийоми красномовства, зокрема риторичні запитання, символи, протиставлення, порівняння. Наприклад, старий Заповіт у нього – місяць чи озеро, що висохло, Новий – сонце або нове джерело.

Кирило Туровський (друга пол. XII ст.) Вихованець Печерського монастиря. Основні твори «Притча про людську душу й тіло», в якій він використав апокрифічну притчу про сліпого й кульгавого, аби ствердити державну й церковну єдність Київської Русі проти намагань Андрія Боголюбського підірвати цю єдність.

Агіографічна проза. Агіографічна проза або *житійна література* продовжувала традицій перекладних патериків і житій. Але руські письменники не копіювали візантійські зразки, а творчо перероблювали їх. У період київської Русі створені такі оригінальні житія, як «Житіє Володимира», «Житіє княгині Ольги», «Житіє Феодосія Печерського». Особливо популярним було «Житіє Феодосія Печерського» Нестора (80-і рр. XI ст.) складається з низки традиційних сюжетів згідно з жанром. Майбутній святий народжується від благочестивих батьків, з дитинства відрізняється аскетизмом, любов'ю до церкви і церковних обрядів, стає монахом, успішно протидіє спокусам диявола, за це Бог послав йому свою благодать – нагородив надзвичайним розумом і дав силу зцілювати хворих. До нього за порадою приходять навіть князь. Феодосій – ігумен Києво-Печерського монастиря.

Популярним був «*Києво-Печерський патерик*» – збірка розповідей про життя монахів Києво-Печерського монастиря, в основу якого покладено листування ченців Симона й Полікарпа. Сам патерик було створений монахами Печерського монастиря у період його розквіту до зруйнування Київської Русі татарами. У ньому зібрані розповіді про життя відомих ченців Печерського монастиря та їхніх побут.

Паломницька література – ходіння. «Житє і хождение Даниила, Русския земли игумена» про мандрівку останнього святими місцями упродовж 1106 – 1108 років.

Література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст.: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.
2. Возняк М. С. Історія української літератури: у 2-х кн. Львів: Світ, 1992. 696 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11-ти т. Київ: Либідь, 1991. Т. 1. 542 с.

4. Грушевський М. Історія української літератури: в 6-ти т. Київ: Либідь, 1993 1995. 540 с.
5. Літературознавчий словник-довідник ; за ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
6. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник. Київ: Либідь, 2000. 360 с.
7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. 245 с.

Контрольні питання

1. «Повість минулих літ» як своєрідний архів свого часу.
2. Київський літопис як продовження «Повісті минулих літ».
3. Нові риси воїнської повісті, спроба створення нового типу ідеального героя в Галицько-Волинському літописі.
4. Автобіографічна і дидактична частини «Повчання Володимира Мономаха».

Тема 4

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

другої половини ХІІІ – ХVІ ст.

Матеріал до вивчення теми

З погляду книжної літератури ці півтретини століття ХІV, ХV, перша половина ХVІ ст. все ще стеляться перед очима дослідника такою порожньою безплідною пустелею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтацій нинішніх знаків пуску просторинь... Проте ці віки були смутними, але не безплідними днями нашого життя! Вони підготовлювали ідейну активність першого українського відродження.
М. Грушевський

Історичні обставини, в яких опинилися українські землі в ХІІІ – ХVІ ст. З другої половини ХІІІ – ХVІ століття на Русь-Україну здійснюють напади татарські й турецькі орди. Ослаблена країна стає легкою здобиччю сусідів: Галичину захопили польські пани, Закарпаття – угорські, північну

Буковину – молдавські. Після Люблінської унії 1569 року українці стали мужньо боротися проти окатоличення й спольщення. У 1648 році виступи народних мас переросли у визвольну боротьбу під проводом Богдана Хмельницького. Ця війна закінчилася підписанням 1654 року Переяславської угоди й фатальним приєднанням частини території нашої держави до Росії. Цим ганебним актом було закабалено Україну на три століття під владу російських імператорів, унаслідок чого наша земля стала колонією Московії, а народ перетворений на кріпаків.

У літературі в цей період стається історичний злам, спричинений виникненням книгодрукування. Засновником українського книгодрукування стає українець з лемків Святополк Фіоль. У 1491 р. у Кракові він видрукував кириличним шрифтом «Псалтир» і «Часословець». Поширювалися в Україні й книговидання білоруського першодрукаря Франциска Скорини, що заснував свою друкарню у Вільно.

Розвитку української культури сприяло книгодрукування видатного московіта Івана Федорова, який 1574 р. випустив «Апостол», а згодом у Острозі – Біблію.

Книжною мовою цього періоду була старослов'янська мова з домішками латинської і польської. У XVI ст. на території Литовського князівства на основі народних говірок творилася «руська мова».

Українська література пізнього Середньовіччя (друга пол. XIII – XVII ст.). Коли йдеться про літературу й культуру в цілому пізнього Середньовіччя в Європі – це період XIII – XV ст. Термін «середні віки» з'явився в працях західноєвропейських істориків XIV – XVII століть. Уперше його використали італійські ренесансні діячі на позначення часу, що минув від падіння античного світу до епохи Відродження.

Зокрема, Іванові Франку належить твердження: *«Праця була, письменство писалось, та не було ані іскри живої думки, не було зерна*

духовного інтересу, який би з тої механічної праці робив якесь справді живе органічне діло».

Літературний процес українського пізнього Середньовіччя (від падіння Києва 1240 р. до XV ст.) за Ю. Пелешком, періодизується так:

1. Середина XIII – середина XIV ст. (тематика – вороже нашествя, покаєнні та есхатологічні настрої; прикметна риса – орнаментальність; основні твори – Галицько-Волинський літопис, «Ізмарагд», «Маргарит», ораторсько-учительна література, перекладні твори).

2. Середина XIV ст. – кінець XV ст. (поява передренесансних тенденцій, емоційно-експресивний стиль, підвищена увага до людини та її психології, основні твори належать до «високих жанрів»: житія, проповіді, похвальні слова)

Із творчості Ю. Дрогобича починається відлік нового періоду давньої української літератури, якому були притаманні ренесансні риси, зокрема, значна кількість творів написані латинською мовою класичного зразка.

Головною об'єднувальною основою і фундаментом усієї середньовічної цивілізації було християнське вчення. Цей період в українській літературі Д. Чижевський називав «майже паузою в літературному розвитку».

Більшість творів цього періоду входить до спільної скарбниці українського та білоруського письменства. Деякі тогочасні пам'ятки належать усім православним слов'янам, а окремі – ще й румунам, оскільки письменство цих народів пов'язувала спільна церковнослов'янська літературна мова. Після монголо-татарської навали частина київських та галицько-волинських книжників емігрує на північ, де займаються літературною діяльністю і посідають високі церковні посади. Від'їзд талановитих людей на північ, пов'язаний із переносом Митрополитичної кафедри з Києва до Володимира, тому більшість творів цього періоду,

наприклад житіє Олександра Невського належать як російській, так і українській літературі.

Цей твір є яскравим прикладом агіографічної літератури доби Середньовіччя. Первісна редакція *«Житія Олександра Невського»* була створена відразу після його смерті (1268 р.). Написано житіє у Володимирі, на Клязьмі, невідомим галицьким книжником. За жанром – це сплав житійної літератури й воїнських повістей. Автор підкреслює численні християнські чесноти Олександра. Він уводить у твір епізод полеміки князя з послами від Папи Римського, в якому герой виступає захисником православ'я. Олександр Невський постає типовим для Середньовіччя ідеальним правителем – мудрим, сильним, вродливим та хоробрим: *«Лице ж його – аки лице Йосифа, иже от силы Самсона. И дал бь ему Бог премудрость Соломона, храбрство же его – аки царя римського Эуспесиана, иже пленил всю землю Иудейскую»*. Але основна частина життя орієнтує увагу на бойових подвигах князя, на описах переможних битв з тевтонськими військами та лівонськими лицарями. Досить барвистий опис «льодового побоїща» на Чудському озері. У цьому житії виразно простежується галицька літературна традиція. Художньо-стильові особливості твору, спосіб змалювання баталій є подібним до відповідних елементів у Галицько-Волинському літописі. Сам образ Невського наближається до образу Данила Галицького.

У XIII – XIV ст. продовжує розвиватися перекладна література, серед зразків якої «Ізмарагд», «Златая цепь», «Златоуст», «Маргарит».

«Ізмарагд» – збірник слів і повчань переважно релігійно-морального характеру. Серед них про читання книжне, про ворожбитство, про поклоніння ідолам, про родинні стосунки «О жонах добрих і злих», «Про виховання чад» тощо.

«Маргарит» – перекладний твір з грецької мови (болгарський чернець Діонісій у XIV ст.) – збірник морально-учительного характеру, який складався з вибраних слів Івана Златоуста.

З оригінальних творів цього періоду дослідники відзначають діяльність Кипріяна та Григорія Цамблака – київських митрополитів.

Література Ренесансу (друга пол. XV – к. XVI ст.). У XV першій половині XVI ст. виникає Литовсько-Білоруський літопис. Його основний зміст складає історія Литви, в яку вкраплено події, що відбувалися на українських землях. Ідеться про князів Гедиміна, Ольгерда, Ягайла, Вітовта. З-поміж сюжетів літопису варто виділити повість «О Подольской земли» та «Похвалу князю Вітовту». Оповідь «О Подольской земли» присвячена завоюванню литовськими князями – братами Корятовичами – українського Поділля у середині XIV ст.

«Похвала Князю Вітовту» – найхудожніший твір, автор використовує форму звеличення, ідеалізує свого героя, використовуючи арсенал засобів «плетіння слівес». Вітовт постає у творі наймогутнішим володарем Європи.

Головна ідея – політична незалежність і могутність Великого Князівства Литовського. До відомих пам'яток літератури середини XVI ст. належить така пам'ятка, як Пересопницьке Євангеліє (1556 – 1561 pp.). На жаль, Пересопницьке Євангеліє збереглося не в оригіналі, а в копії 1701 року, виконаній на замовлення гетьмана І. Мазепи для кафедрального собору в Переяславі. Нині воно зберігається у ЦНБ ім. В. Вернадського. На ньому присягають Президенти України.

Окрему увагу дослідники приділяють латиномовній поезії, що стала наслідком навчання українських поетів у вишах Європи. Зокрема, поему Севастьяна Кленовича «Роксоланія» (XVI ст.). Оригінальним явищем XVI – XVII ст. стали бурлескні й травестійні вірші «мандрівних дяків».

У XVI – XVII ст. у братських школах і колегіумах піїтика (теорія і практика віршування) була одним з найважливіших предметів, оскільки кожна освічена людина мала вміти складати вірші. Вірші писали з приводу Різдва, Великодня на честь приїзду високих гостей до школи. Такі вірші називали похвальними. З часом віршування вийшло за межі шкіл, їхня тематика розширилася, з'явилися історичні вірші про гучні події 1648 – 1654 рр. «Висипався Хміль з міха».

Популярними стають сатиричні вірші, у яких релігійні теми подаються в жартівливому дусі, наприклад у різдвяних віршах, йдеться не про різдвяні події, а про поїдання ковбас і вживання меду, пива, горілки. Так в Україні виникає *бурлескна* література.

Вірші XVI – XVIII ст. написані за нерівноскладовою системою віршування, тобто кількість складів у окремих рядках вірша була різною. У XVII ст. поширення набуває рівноскладова або силабічна система віршування (лат. силаба – склад). Найчастіше 14-складові вірші.

Серед поетів цього періоду відзначають творчість Клементія Зиновієва та Івана Некрашевича.

Климентій Зиновійв – перший український співець ремісників, наймитів, селян. Народився на Лівобережжі, навчався в Києво-Могилянській академії, багато мандрував, обійшов усю Україну. До нас дійшла рукописна збірка, яка нараховує 400 поезій. Найбільшу групу складають соціально-побутові вірші, в яких подано роздуми про соціальну нерівність. Один із циклів збірки так і називається «Про багатих і про бідних». Вірш «про вбогих і про багатих» – це схвильована розповідь про привласнення наймитської праці. В інших творах викривається хабарництво, продажність архієреїв, суддів, лихварство купців, орендарів, а прославлено чесну працю:

Над усі ремесла – річ кажу відому –

Хліборобство, вигідне світові усьому.

*Бо хоч би хто срібло міг, золото робити.
а би з хліба чи хотів би золото вкусити.*

У віршах є елемент ушавлення національного:

*Козаків, немов святих, треба шанувати,
Позаяк і кров свою в битвах проливають,
І за віру праведну душі покладають.
Тим з небес подай свою, Господи, корону,
Хто для нашої землі чинить оборону.*

Климентій Зиновіїв був одним із перших українських етнографів:
Записував народні прислів'я і приказки.

Іван Некрашевич – відомий на Чернігівщині священник. Його перу належить віршований виклад теологічної праці «Суперечка душі з тілом», діалог двох селян у сценці «Ярмарок». проте найприкметнішим твором є «Сповідь», у якій поєднано книжні традиції з народними:

*А я хліба без солі не збавив нікого,
А більше яких гріхів? Не чуюсь нічого.
Горюю да бідую; хоч хліба не маю,
А ніколи нікого я не позиваю.*

Література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст.: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.
2. Возняк М. С. Історія української літератури у 2-х кн. Львів: Світ, 1992. 696 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. Київ: Либідь, 1991. Т. 1. 542 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури: у 6-ти т. Київ: Либідь, 1993-1995. 540 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.

6. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст. : довідник. Київ: Либідь, 2000. 360 с.

7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. 245 с.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте історичні обставини, в яких опинилися українські землі другої половини ХІІІ – поч. ХV ст.

2. Розвиток української літератури епохи пізнього Середньовіччя другої половини ХІІІ – поч. ХV ст.

3. Основні риси літератури Ренесансу другої половини ХV – кінця ХVІ ст.

Тема 5

УКРАЇНСЬКА ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА

кінця ХVІ – початку ХVІІ ст.

Матеріал до вивчення теми

*У Вишенського боролось два світогляди –
аскета і громадянина, церковника і демократа*

П. Попов

І. Вишенський – великий майстер полеміки й агітації

О. І. Білецький

Полемічна література кінця ХVІ ст. – початку ХVІІ ст. як явище бароко. *Полемічна* (від гр. *Polemikos* – войовничий) – література, яка виникла на ґрунті релігійно-політичної боротьби у зв’язку з агресивним наступом католицизму і насильницьким уведенням Брестської унії 1596 р. У ній точилася дискусія, суперечка, тобто полеміка між католицько-уніатськими і православними публіцистами).

Полеміку щодо правдивості католицької або православної християнської віри започаткував польський єзуїт Петро Скарга, який у 1557 році видав трактат «Про єдність Божої церкви під одним пастирем і про грецьке відступлення її від тої єдності». У зазначеній праці викладено

повну програму оновлення української церкви та її об'єднання з католицькою під рукою Папи Римського. Це було сприйнято як нав'язування католицизму й засіб ополячення українського народу, адже переважно панство окатоличувалося й ополячувалося. Загострилася полеміка між православними й католиками з приводу введення 1852 року Григоріанського календаря на зміну юліанському. Насамперед виступив проти цього перший ректор Острозької академії Герасим Смотрицький.

Унія 1569 року (Люблінська) та 1596 року (Берестейська) були до розвитку полемічної літератури знаковими історичними подіями. Полемічну літературу слід розглядати як акт боротьби з римо-католицькою експансією. Зазначимо, що творам цього періоду властива стильова належність до раннього бароко. Популярними були такі жанри, як монолог-інвектива (звинувачення), трактат, послання.

Національно-визвольний пафос полемічної літератури з її повагою до народного життя сприяв утвердженню позицій мови простого народу.

Творча спадщина письменників-полемістів із Острога. Говорячи про витоки й активізацію полемічної літератури, необхідно урахувати роль братств і друкарень. Значна частина письменників-полемістів пов'язана життям і діяльністю Острозької академії (1576 р.). Це Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Кирик Острозький.

Герасим Смотрицький – перший ректор Острозької академії, активний учасник видання острозької Біблії (1581 р.). У трактаті «Ключ царства небесного» піддає критиці католицькі догмати та заперечує верховенство Папи Римського. Цей твір високо поцінував Іван Франко.

Мелетій Смотрицький – син Герасима Смотрицького, автор «Граматики словенська» – першого підручника старослов'янської мови на слов'янських землях. Його найвідоміша праця «Тренос, або плач єдиної вселенської апостольської східної церкви» написано польською мовою. Цей твір є відповіддю на Віленські події 1609 р, коли уніати вигнали з

православного монастиря тих ченців, які не погодилися стати греко-католиками. Твір був заборонений самим королем Жигмонтом під загрозою штрафу 5000 червоних золотих. Книжку таємно перевидавали під псевдонімом Теофіл Ортолог.

За жанром «Тренос» – це плач, народне голосіння над померлим. Твір має підзаголовок «Плач єдиної святої Вселенської апостольської східної церкви».

У творі також подано список білоруських та українських світських магнатів, які зрадили рідній вірі. Лихою мачухою в творі змальована католицька церква на чолі з Папою Римським. Твором Смотрицького зачитувалися в православному середовищі й осудили його в католицькому й уніатському.

Ідея «Треносу», якщо жити за Божими заповідями, бути вірним рідному краю, українська нація стане нарешті щасливою.

Іван Вишенський та його місце в українській полемічній літературі. Найбільш вивченою в історії полемічної літератури є творчість Івана Вишенського. Справжнє ім'я та прізвище невідомі. До нас дійшло 16 трактатів.

Відомості про життя Івана Вишенського, на жаль, надто скупі. Поодинокі факти згадуються у його ж творах. Історія зберегла дуже мало документальних свідчень про Вишенського. Не залишилося ні його портрета, ні дат його народження та смерті. Немає ніяких відомостей про соціальне походження письменника, про його дитячі та юнацькі роки, умови життя, виховання, навчання тощо.

Народився Вишенський близько 1550 р. в містечку Судова Вишня (нині Львівської області), мабуть, у вбогій міщанській сім'ї.

Початкову освіту здобув у Луцьку, продовжив навчання в Острозі, куди його міг запросити, за припущенням І. Франка, український магнат Василь-Костянтин Острозький, який оточував себе талановитими людьми.

Приблизно в 1580 р. І. Вишенський у розквіті своїх фізичних і духовних сил переселився до Греції на Афон, або так звану Святу гору, і став монахом-аскетом. Йому тоді було 30 – 35 років (час його народження датують 1545 – 1550 рр.). Перебуваючи далеко за межами Батьківщини, він жив турботами рідного народу. «Що спонукало покинути світське життя, – писав І. Франко, – чи пересит двірським шумом, чи які родинні гризоти, чи може яка нещаслива любовна історія, чи виключно релігійні причини, сього не знаємо». Іоанн – це чернече ім'я, світське ж ім'я Вишенського – можливо, Ілля.

На Афоні митець розпочав свою літературну діяльність як письменник-полеміст. Його листи, послання (прозовий, частіше, віршований літературний твір, написаний у формі листа чи звернення автора до якоїсь іншої особи) набували значного поширення в Україні, пробуджували в народі антифеодальні й антикатолицькі настрої. Львівське братство кликало Вишенського на Батьківщину. У зв'язку з цим, десь на початку XVII ст. (1604 р.) він здійснив подорож на Україну. Прибувши до Львова, І. Вишенський бере участь у боротьбі з польсько-шляхетським засиллям. Але пробув тут недовго, бо не зійшовся в поглядах з керівниками місцевого братства (зокрема, з Ю. Рогатинцем). Відвідав деякі монастирі.

Залишивши Львів, митець деякий час жив в Унівському монастирі, потім у свого друга Княгиницького у створеному ним Манявському скиті (Прикарпаття). І. Франко вважав, що саме І. Вишенський порадив Княгиницькому заснувати цей скит, щоб боротися проти католицької та уніатської реакції.

Вишенський не знав компромісу, завжди виступав проти будь-яких поступок ворогові. Прожив письменник у рідних краях не більше двох років і знову повернувся на Афон.

Про подальше життя І. Вишенського на Афоні майже немає документальних звісток. Голодне аскетичне життя підірвало здоров'я письменника, туга за Батьківщиною не покидала його. У листі до І. Княгиницького (1610) він скаржився на «некия болезни телесныя», через які він не міг побувати ще раз у рідному краї. Вважають, що він помер у 20-х рр. XVII ст. в одній із печер на Афоні.

Основні віхи життєвого шляху Вишенського уявляються і домислюються на основі його творів. Можна додати, що він був людиною великого темпераменту, із невичерпною силою та енергією боровся за духовну і соціальну свободу народу, глибоко розумів його тяжкий стан, той гніт і безчестя, що їх несли на Україну польсько-шляхетські поневолювачі.

І. Вишенський – представник полемічної літератури.

Творчість митця поділяють на два періоди:

- ❖ твори, написані до Брестської унії;
- ❖ твори, написані після Брестської унії.

Відомо 17 творів, 16 дійшло до нас у рукописних копіях, лише один з них був надрукований. 10 своїх творів письменник об'єднав у збірку «Книжка».

Твори сповнені співчуття до скривджених, твердого переконання в тому, що всі люди рівні від природи і перед Богом, гнівного обурення вчинками тих, хто не хоче жити по правді. Найвизначніші – «Послання до всіх, в Лядській землі живущих», «Послання до князя Острозького», «Послання до єпископів», «Викриття диявола-світодержця».

У своїх творах письменник-полеміст різко засуджував зрадницьку політику уніатів, спрямовану на те, щоб допомогти Речі Посполитій і Ватикану поневолювати трудящі маси. Він був глибоко переконаний, що єзуїтам не вдасться окатоличити український народ, який невтомно бореться проти соціального, національного і релігійного гноблення.

«Послання до всіх, в Лядській землі живущих, (тобі, котрий мешкає в землі, що зветься польська)»

Головною темою цього твору є зображення занепаду релігійності й моралі в Польській державі. Автор звертається до представників усіх народів, які живуть на території Речі Посполитої.

Автор на початку твору ставить риторичне запитання «де віра й надія, де любов і правда, де справедливість в Лядській землі?» Далі називає причини духовного занепаду народів Речі Посполитої. «Священики опікуються черевом, а не духом. Пани поставили себе над підлеглими вище за Бога..., повсюду панують гордість і лиходійство, замість правди – брехня, замість віри – безнадія, замість добродісного життя – розпуста».

Чи може порядна людина миритися з таким занепадом моралі? Як запобігти подальшій деградації народу? Автор бачить єдиний вихід – покаятися і жити за законами християнської моралі.

Якщо люди не схаменуться – на них чекає вогонь пекла.

Наприкінці твору автор закликає людей покаятися, поки вони мають час, бо після смерті цього зробити вони не зможуть.

«Послання до єпископів» (Послання до утекших от православної вери єпископів)

Твір адресований архієпископові Михайлові, єпископам Потієві, Кирилові, Леонтієві, Деонісієві та Григоркові, які 1596 р. проголосили унію (союз) православної церкви з католицькою. Задум у цих церковників був патріотичний: відділити українську православну церкву від Московського патріархату та повернути її в бік Західної Європи. Із запровадженням унії мали б припинитися переслідування, яких зазнавали православні від католиків, а українське духовенство мало б такі ж права як і польське.

Проте більшість віруючих на чолі з князем Острозьким унію не підтримала. Непримиренну боротьбу унії оголосив Іван Вишенський.

Несприйняття православними унії було фатальною помилкою, наступні роки довели слушність цієї ідеї. У роки більшовицького панування уніатська церква, очолювана митрополитом Андрієм Шептицьким, була bastіоном національного спрямування в духовному житті народу. Нині більшість богослови та істориків релігії дали унії позитивну оцінку, вважаючи, що це сприятиме консолідації різних релігійних конфесій в єдину Українську Християнську церкву з українською богослужбовою мовою.

На початку «Послання» він називає Берестейську угоду «гадючою», чим посприяв розколу української православної церкви на дві ворогуючі конфесії.

У посланні єпископи зображені як голодні феодали, які ще більше селян оголоднують, їх труд і піт кривавий поїдають.

Негуманні дії таких священників письменники затаврував, удаючись до звороті на зразок *«пожертви лупите, стоги та ожереди волочите, лежаси і сидючи, сміючись пожираєте пиво, об'їдаєтеся як коні, живцем лупите з селян шкуру...»*.

Характеристику безчесних можновладців автор довершує різючим порівнянням-антитезою *«єпископи в достатках як сир у маслі плавають, а сироти спрагли й голодні не мають шеляга, щоб солі купити»*.

Іван Вишенський засуджує єпископів за те, що вони нічого не роблять для простих людей, а отже, вони не духовні поводитирі народу, а його мучителі.

У деяких ранніх творах («Извещение краткое о латинських прелестях» і «Писание до всех обще, в Лядской земли живущих») Вишенський викриває Папу Римського, католицьке духовенство загалом у морально-етичному плані. Але з часом полемічні твори митця набувають все виразнішого соціального спрямування.

«Писание к князю Василию», «Писание к утекшим от православной веры епископам» (скорочено – «Послання до єпископів»), «Краткословный ответ Феодула», «Порада» та інші твори полеміста, написані після Брестської унії, були спрямовані проти реакційних явищ дійсності.

І. Вишенський безстрашно виступав не тільки проти окремих пороків тогочасного життя, а й проти всього суспільного ладу Речі Посполитої. Письменник кидав у вічі властям світським і духовним – православним, уніатським, католицьким: «Я правду смело мовлю и правдою вас постигаю, але за правду и умерти изволяю».

З високих гір Афона летіли в Україну моральні послання, в яких гнівно тавруються соціальна несправедливість і гріхи людські.

І. Вишенський категорично вимагав, щоб його послання голосно читалися на зібраннях ченців, яким він часто адресував досить різкі, часом образливі докори в тому, що їхня віра недостатня, що не живуть вони згідно з Божими заповідями. Полеміст узяв на себе роль святого апостола свого краю, духовного наставника рідного народу. «Господь-то з вами, і я повсякчас з вами», – заявляв І. Вишенський в одному з послань. Це не було нескромністю, бо дуже важкою і важливою бачив він свою місію перед українцями.

Було щось таке, що споріднювало, незважаючи на часову відстань у три століття, цих двох світочів людського духу в Україні.

Ідейно-естетичні погляди І. Вишенського щодо:

- ❖ церкви – повернення до візантійських традицій, неможливість примирення православ'я з католицизмом;

- ❖ людини – сповідування старохристиянського аскетизму, дотримання Божих заповідей, рівність людей перед Богом, захист бідних людей;

- ❖ освіти – зменшення ролі логіки, риторики, філософії, заміна їх вивченням релігійних книг;

- ❖ культури – не приймав нічого, що приходило із Заходу;
- ❖ України – щиро, віддано любив Україну-Русь, але відкидав усе, що суперечило православ'ю, наприклад, народну мову, фольклор.

Для нашого часу твори митця є джерелом, з якого черпаємо відомості про життя суспільства в ту далеку епоху. Разом з тим, ці писання сприяють прищепленню норм народної моралі, вчать бути вірними своїй єдиній Батьківщині, боронити її свободу й незалежність за будь-яких складних обставин, не пасувати перед сильним ворогом, оберігати дружбу між країнами, виявляти взаємодопомогу та взаємопідтримку.

Література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст.: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.
2. Возняк М. С. Історія української літератури: у 2-х кн. Львів: Світ, 1992. 696 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. Київ: Либідь, 1991. Т. 1. 542 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури: в 6-ти т. Київ: Либідь, 1993–1995. 540 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
6. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник. Київ: Либідь, 2000. 360 с.
7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. 245 с.

Контрольні питання

1. Полемічна література як явище бароко.
2. Творча спадщина письменників-полемістів із Острога.
3. Особа і творчість Івана Вишенського в контексті суспільно-релігійних процесів кінця XVI – поч. XVII ст.

Тема 6
ШКІЛЬНА ДРАМА XVII – XVIII ст.
УКРАЇНСЬКА ПРОЗА XVII – XVIII ст.
КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Матеріал до вивчення теми

*Драматична творчість протягом усієї доби бароко
в історії української літератури реалізується
у «високому й» й «низькому» стильовому реєстрі.
Однак у ході вистави «високий» стильовий полюс
має «низьку» протипадає у вигляді так званих інтермедій –
невеликих п'єсок або фрагментів на анекдотичні сюжети*
В. Кречетень

Діяльність колегіумів і розвиток теорії і практики шкільної драми. Початок української шкільної драми пов'язаний з відкриттям братських шкіл і Академії і датується початком XVI ст. Єзуїти прикладом власних шкільних вистав заохотили діячів української освіти до запровадження вистав у наших бурсах, колегіумах та в Києво-Могилянській академії. Спектаклі готувалися до свят і знаменитих подій, авторами яких були викладачі поетики, а виконавцями студенти. Перші драми були віршованими діалогами й називалися шкільними, бо виходили зі стін вищих шкіл приблизно XVII ст. На сьогодні відомі тексти 58 драм.

Жанри драми XVII – XVIII ст. в Україні. М. Сулима пропонує групувати шкільні драми в такій послідовності:

1. Декламації та діалоги.
2. Досценічні драми.
3. Різдвяні драми.
4. Великодні драми.
5. Житійні або агіографічні драми (міраклі).
6. Повчальні драми (мораліте).
7. Історичні драми.

До першої групи належить «Спор душі і тіла» Івана Некрашевича.

Досценічна драма «Слово о лютой смерти пред которой ся ніхто не может скрити» (кінець XVI – початку XVII ст.).

Прикладом Різдвяної драми є «Комическое действе...» Митрофана Довгалецького (1736 – 1737 рр.). У п'єсі розробляється Євангельський сюжет про народження Ісуса у Віфлеємській печері, про наміри царя Ірода і Декрету Божого та Чоловіколюбства Божого.

Великодні драми «Слово о збуренню пекла» (перша половина XVII ст.) невідомого автора опублікував 1896 р. І. Франко. Тема містерії – хресні муки Ісуса Христа та його сходження до пекла, де він подолав смерть і врятував людський рід. Сюжет запозичено з апокрифа.

Драма-міраклъ невідомого автора «Алексій, чоловік Божий» (1673 р.). В основі сюжету – християнська легенда про преподобного Алексія, популярна від 5 ст. і відома в грецькій редакції. Автор змальовує долю юнака Алексія, який наважився на подвиг самозреченого служіння Богові. Водночас акцентується увага на сумнівах і спокусах, якими певний час переймається Алексій. Перемагає християнський ідеал життя в добровільній бідності і душевній чистоті, які ведуть преподобного Алексія у Царство Боже, у вічне життя. У драмі на досить високому рівні змальовану сцену весілля, під час якого головний герой зважується на крок, що покладе край його сумнівам, але зробить нещасними його батьків і наречену. Твір написано силабічним віршем старою українською мовою.

Драми-мораліте мають переважно морально-виховний характер. Головними дійовими особами в них виступають персоніфіковані алегорії: Скромність, Гординя, Щедрість, Скнуристь, Доброзичливість та ін.

До драм-мораліте «Воскресініє мертвих ...» Г. Кониського (1746–1747 рр.). Цей твір написано за всіма канонами поетики: наявні пролог, епілог, п'ять дій, після кожного акту подано «канти» для хору та інтермедії. У пролозі зазначається, що мета трагікомедії – навчати,

пропагуючи в громаді мораль. На прикладі життя вбогого Гіпомена і багатого Діокрита засуджується нерівність, гніт, взиск, судове свавілля і беззаконня. Мова твору староукраїнська книжна. Написано драму силабічним віршем.

Найвищим досягненням шкільної драматургії вважають *історичну драму*, насамперед трагікомедію «Володимир» (1705 р.) Феофана Прокоповича та драму «Милість Божа» невідомого автора (1728 р.).

Драма Феофана Прокоповича «Володимир» має пролог, 5 дій, хори. У драмі йдеться про прийняття християнської віри на Русі. Дійові особи жерці Жеривол, Курояд, Пияр, тінь князя Ярополка, демони – Біс миру, Біс хули, Біс тіла. Це представники поганства. Прихильники християнства – князь Володимир, його сини Борис і Гліб, Вісник, Філософ, воєначальники Мечислав і Хоробрий. Цю драму було присвячено гетьману І. Мазепі на честь його приїзду до Києво-Могилянської Академії в липні 1705 року. У пролозі гетьман І. Мазепа називається наступником великого Володимира.

Вершиною драматургії вважається драма «Милість Божа» невідомого автора, присвячена національно-визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського панування. У драмі діють: Б. Хмельницький, Козаки, вісник, Україна, четверо Дітей Українських, Писар, Смотреніє Божіє.

Хмельницького змальовано як доброго оратора, поборника волі, вмілого організатора. Він мужня і смілива людина. Висловлюється сподівання на кращу долю для України. Викриваються антиукраїнські заходи Москви та Петербурга щодо заборони друкувати в Україні світські книги, примусове переселення кращих інтелектуалів до Росії.

Головна функція драм релігійного характеру полягала в зміцненні християнської релігії, посилення впливу церкви на маси.

Інтермедія і вертепна драма: тематика, образи, художні особливості. Вертеп. *Інтермедія (інтерлюдія)* – коротка дія, що розігрується між актами

комедії та трагедії для привернення уваги слухача, не належить до актів і сцен п'єси.

Сучасний український театр бере свій початок з інтермедії, а його зародження відбувалося на початку XVII ст. Найбільшим успіхом серед глядачів користувалися інтермедії до драм Митрофана Довгалецького та Якуба Гаватовича.

Прикладом може бути інтермедія до драми Довгалецького, у якій козак, що повернувся з турецької неволі, і москаль спільно карають польського пана за жорстоке поводження з селянами та його бундючне нахваляння «огнем і мечем» підкорити всю Україну.

Інтермедії доручали писати студентам, сюжети бралися з народного життя та з фольклору, як правило анекдотів. Мова – розмовна. Персонажі – прості люди – селяни, козак, циган, жид, корчмар, литвин, шляхтич, дід, баба та ін.

У XIX ст. з інтермедій постали перші українські драматичні твори («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка).

У XVII ст. виникла вертепна драма, створена мандрівними дяками. «*Вертеп*» – старовинний пересувний ляльковий театр, де ставили релігійні й світські п'єси. Спеціальна скринька вертепу нагадувала двоярусну або триярусну сцену. У верхній частині ставилися картини релігійного змісту, а в нижній з народного життя переважно комічного характеру. Верхній ярус було відведено для зображення Святої родини, ангелів, сатани, нижній відображав світські вистави про царя Ірода, Рахіль, анекдоти з народного життя.

Одяг ляльок – український народний, мова – жива, народна. Розігравали вистави, як правило, на ярмарках. Продумана й цілеспрямована руйнація царським царатом Запорізької Січі й

демократичної шкільної та вищої освіти України у XVIII ст. спричинила занепад шкільної драматургії.

Українська проза XVII-XVIII століття. Козацькі літописи. У період героїчної боротьби українського народу за свою незалежність у літературі особливого поширення набуває жанр історичної прози, який умовно називають козацькими літописами. Козацькими, бо в них йдеться про звичаї січового козацтва, авторами були козаки, а чіткої межі між літературним твором, історичним та філософським не було.

Найвідоміший з них – *«Літопис Самовидця»*, автор невідомий. Таку назву твору дав Пантелеймон Куліш, коли разом з Осипом Боденським готував його до друку. Визначивши, що це джерело було створено учасником подій, П. Куліш запропонував назвати його *«Літопис Самовидця»*. Хронологічні рамки літопису – 1648–1702 рр. Твір розпадається на дві частини. Перша являє собою окремі оповідання про початок, причини цієї війни, а також докладний опис цієї війни. А друга частина подана у вигляді порічних записів, починаючи з 1650 р. Автор засуджує міжусобну війну, що точилася в Україні після 1657 р., докладно описує Чорну раду, яка відбулася під Ніжином 1663 року, про жорстоку розправу Брюховецького над своїми суперниками.

«Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки», який загинув 1737 р. в морському бою поблизу Очакова під час кримського походу проти татар. Твір описує історію козацтва з часу виникнення до 1709 р. За змістом ділиться на три частини. У першій частині розповідається про легендарне походження козацтва не від сарматів, а від хазар, що давало право українцям на автономію та власну автокефальну церкву. У другій – про визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. У третій – про події після смерті Хмельницького.

Оскільки твір описує не лише події свідком яких був автор, а й історичні дослідження, власні роздуми, дослідник літопису Ю. Луценко пропонує назвати його «бароковим історичним романом».

«*Літопис Самійла Величка*» (1720 р.) побачив світ у перекладі В. Шевчука в 1991 р. Твір складається з 4-х томів. Його автор був військовим канцеляристом, генеральним писарем при гетьмані Івані Мазепі. Закінчив Києво-Могилянську академію, вільно володів шістьма мовами. Після страти Мазепи відсидів 7 років у Петербурзькій в'язниці. Потім оселився на Полтавщині на хуторі Диканька, а потім Жуки, навчав дітей і цим заробляв собі на життя.

У передмові зазначає, що пером його водила любов до України і тривога за її долю, українців він називає козацькою нацією. У цьому літописі вперше в українській літературі систематизовано життєписи гетьманів. Центральна постать – Богдан Хмельницький. Автор змалював його у фольклорних традиціях і дещо ідеалізував. Він геніальний воєначальник і блискучий промовець, має особливий, даний від Бога розум, нагадує біблійного Мойсея.

«*Історія Русів*» – найдавніша пам'ятка, яку знайдено в рукописі 1828 р. Автор невідомий. Твір має чітке ідейне спрямування – проголошення автономізму й незалежності української нації, проведення чіткої грані між Україною та іншими державами, зокрема Росією. Автор нагадує читачеві, що Україна не провінція, а самостійна держава, яка живе самобутнім життям, хоч і підпадає під вплив могутніх сусідів. Українці – найдавніша нація, яка веде своє походження від біблійного Ноя. Автор підкреслює, що не деспотизм і жорстокість, а лагідність і милосердя мають бути головними чеснотами правителя.

Центральним в ідейному змісті є напівлегендарний епізод про відвідування гетьмана Полуботка Петром I у фортеці. Полуботок пригадав цареві всі утиски, яких зазнав український народ від напівграмотних

російських чиновників про тисячі загиблих українців на роботах та у військових походах.

«Замість вдячності й відплати повертають нас у негідне рабство, велять платити данини великі та невиносимі, заставляють рити лінії й канали, висушувати непрохідні болота та загачувати їх тілами наших козаків. Повертати народи в рабство є ділом азійського тирана. Я знаю, що на нас чекають кайдани й понура в'язниці, де заморять нас голодом по московському звичаю. Та поки я ще живий, говорю тобі правду, царю, що ти даси відповідь ... перед всемогутнім Богом за погибель нашу та всього народу».

Богдан Хмельницький в «Історії русів» поданий як справжній патріот, який Вітчизну так любив, що не вагаючись жертвував своїм здоров'ям і життям. Оборона Вітчизни від нападників і поневолювачів – священний обов'язок кожного, навіть, якщо нападники браття нам по крові. *«Краще в бою від зброї полягти, ніж як побитій невістці в чужій хаті все життя жити».*

Найбільш суперечлива фігура твору – Іван Мазепа. Автор не пише про нього негативно як сучасники, але не вихваляє його. Підкреслює його амбіційність, кар'єризм і далекоглядність. Найбільшим ворогом України змальовує Меншикова, колишнього пиріжника, який завоював довіру Петра I, а насправді був жорстоким самодуром і люто ненавидів Україну, постійно намовляючи про неї свого патрона. Найбільший злочин Мазепи – страта прихильників Мазепи в Лебедині. Центральна проблема твору – співіснування українського і російського народів. Автор дає порівняльну характеристику рис українського і російського народів, підкреслює вільнолюбство першого і рабську психологію другого.

Література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст.: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.

2. Возняк М. С. Історія української літератури у 2-х кн. / М. С. Возняк. Львів: Світ, 1992. 696 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11-ти т. / М. Грушевський. Київ: Либідь, 1991. Т. 1. 542 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури: в 6-ти т. Київ: Либідь, 1993-1995. 540 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
6. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник. Київ: Либідь, 2000. 360 с.
7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. 245 с.

Контрольні питання

1. Діяльність колегіумів і розвиток теорії і практики шкільної драми.
2. Жанри драми ХVІІ – ХVІІІ ст. в Україні.
3. Інтермедія і вертепна драма: тематика, образи, художні особливості. Вертеп.
4. Українська проза ХVІІ – ХVІІІ століття.

Тема 7

ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ (1722-1794)

Матеріал до вивчення теми

Світ ловив мене, та не спіймав
Г. Сковорода

Г. Сковорода – учений, філософ, викладач, письменник. 3 грудня 1722 р. в с. Чорнухах на Полтавщині в сім'ї селянина-козака народився майбутній великий український письменник, філософ, педагог. Навчався Г. Сковорода в Києво-Могилянській академії з 1738 до 1750 р. (з перервою 1742–1744 р., коли він був співаком придворного хору в Петербурзі). За час навчання здобув блискучі знання з німецької, старосєврейської та грецької мов, опанував закономірності поезики та драматургії, засвоїв

постулати філософії. Не закінчивши останнього класу академії в 1750 р. у складі почту генерал-майора Вишневського як писар їде до Угорщини. Звідти до Відня, Будапешта, Братислави. Загалом за кордоном пробув 5 років. Після повернення в Україну обійняв посаду вчителя в Переяславському колегіумі. Викладав поетику, використовуючи новаторські форми, за що й позбувся місця. З 1762 по 1763 рр. викладав у Харківському колегіумі, написав власний підручник та через наклепи був змушений залишити педагогічну роботу. На запрошення ченців Києво-Печерської лаври їде до Києва, йому пропонували стати стовпом і окрасою церкви, але він відповів: «досить і вас стовпів неотесаних у храмі Божому. З 1768 року знову повертається до викладацької роботи в Харківському колегіумі. Коли його давній ворог і гонитель української мови, однокурсник, С. Миславський став єпископом білгородським, Г. Сковорода знову позбувся роботи. Останні 25 років життя Г. Сковорода провів у мандрах по Слобожанській Україні. Саме в цей час написані його основні філософські твори, упорядковані збірки поезій та байок. За легендою помер він, перебуваючи у свого приятеля поміщика В. Ковалевського. Передчуваючи наближення смерті, сам собі викопав могилу, поклав у торбину сопілку та Біблію, а на могильному камені заповів викарбувати слова «Світ ловив мене, та не спіймав».

Сковорода – поет, автор «Саду божественних пісень» (1750–1780 рр.). Написані в переяславський період і пізніше (1753–1785), поетичні твори Г. Сковорода об'єднав у збірку «Сад божественных песней, прозябший из зерен священнаго писанія». Зі «священным писанием» вірші здебільшого пов'язані тільки формально. Автор брав лише епіграфи до цих творів із Біблії, але за своїм змістом вони далекі від біблійних текстів.

Збірка митця отримала таку назву за давньою поетичною традицією (згадаймо збірник «Сад страданій Христа...» або курс піітики Митрофана Довгалецького «Сад поезії»).

Вірші Г. Сковороди, як ті, що увійшли до збірки, так і ті, що зустрічаються в його філософських трактатах і листуванні, – це передусім поезія особистих переживань автора, його морально-філософських роздумів про смисл життя, про істинне щастя, добро, чесність тощо. Органічне поєднання особистих і громадських мотивів – найхарактерніша ознака поезії Григорія Савича.

Збірка «Сад божественних пісень» (1757–1785) складається з 30 поезій. До кожної з пісень збірки автор склав мелодію. Кожний текст філософічний, пройнятий певною християнською ідеєю. Усі ці ознаки об'єднують вірші збірки в одну цілісність, цикл.

Збірка «Сад...» – яскравий зразок барокової поезії:

1. Збірка побудована за ознаками барокового стилю – об'єднання поезій в один цикл, об'єднувальним компонентом якого є висвітлення ідей Святого Письма.

2. Книга пройнята духом християнської релігійності.

3. Багата жанрово-тематична палітра збірки: філософська лірика, пейзажна, інтимна, релігійна, сатира.

4. Природа в збірці виступає засобом пізнання Господньої істини, шляхом досягнення душевної гармонії.

У творі «*Ой ти, пташко жовтобоко*» бачимо піднесення найвищих якостей людини: розуму, совісті, працьовитості, життя близького до природи. Ідеал поета – не явір, який стоїть над горою і якому буйні вітри ламають гілки, а верба, що стелиться над водою. Відповідний епіграф до цієї поезії «Господь гордим противиться, а смиренним дає благодать». Обидві пісні стали романсами

У пісні 13 «*Ах поля, поля зелені*» життю міста з його гарячковою невсипущістю, виром пристрастей і бажань, автор протиставляє поезію тихих ланів, зелених дібров, настроїв безтурботного мандрівника, який не знає честолюбства й користі.

У пісні 12 *«Не пройду в город багатий»* міським настроєм протиставлена сільська природа як запорука свободи духа, морального здоров'я, гармонії *«Не пойду в город багатий. Я буду на полях жить. Буду век мой коротати, тихо где время тихо бежит»*

Почуттям досягнутого миру з собою пройняті пісні 14, 28, 30. У пісні 28 *«Возлети на небеса, хоть в Версальские леса»* поет висловлює відверте презирство до земних благ і до розкошів. Ні небеса, ні краса версальських парків, ні золота одежа, ні царська корона не приносять йому щастя. Мудрість життя – у радості душевної гармонії.

Вершиною поетичної творчості Г. Сковороди є відома пісня 10 *«Всякому городу нрав и права»*. Написав її Сковорода в с. Ковраї, коли працював домашнім учителем у родині поміщика Степана Томари. Перед нами постає типова картина точна картина тогочасної дійсності з пекучими протиріччями. соціальною нерівністю, вседозволеністю багатіїв та бідами покривджених. Твір вважається перлиною сатири XVIII ст.

На противагу моралі стяжателів ліричний герой твору думає не про мастки та чини, а проте, щоб жити мудро, не заплямити совісті, померти з «ясним розумом». Тільки той, у кого чиста совість, не боїться смерті, перемагає її. Ідеал Сковороди «той, чия совість, як чистий криштал».

Зразком громадянської лірики є поезія *«De libertate»* (Про свободу). У ній оспівано волю як найбільше багатство людини. Золото порівняно зі свободою ніщо – болото. Автор славить Богдана Хмельницького як батька волі. Найбільша турбота ліричного героя – не позбутися волі.

У поезії *«Чистий можеш быть душею»* Сковорода оспівує чистоту душі й серця, людську непорочність. Поезія належить до філософсько-релігійної лірики. На думку ліричного героя, невинність серця – це «священний град», «небесний двір», який «не боїться ні підступності, ні стріл». Серед усіх нагород провидіння Божого непорочність – найперший

діамант. Щоб бути чесним перед Богом, потрібно терпляче доглядати «сад людської душі».

Григорій Сковорода – байкар. У поетичному доробку Г. С. Сковороди певне місце посідають байки. Великий філософ високо цинив жанр байки, вважаючи, що вона у «смішній своїй шкаралупі» містить зерно істини. Його цикл *«Байки Харківські»* складається з тридцяти творів, написаних у 60 – 70-х роках XVIII століття. Частину він написав після того, як залишив Харківський колегіум. Писав байки, усамітнюючись поблизу Харкова в лісах, полях, садах, селах і пасіках.

Решту (15 байок) було написано 1774 року в селі Бабаях на Харківщині. У своїх байках Сковорода підносить дружбу, любов, розум та позитивні людські риси, показує, що справжня цінність людини визначається не одягом, зовнішньою красою, багатством, походженням, титулами, чинами, посадами, тобто не зовнішніми, а внутрішніми якостями. Ці якості – розум, знання, працьовитість, чесність, справедливість. Сковорода вважається зачинателем жанру байки в українській літературі та продовжувачем традицій давнього грецького байкаря Езопа.

Григорій Савич визначав байку як «мудрую игрушку, що в собі ховає силу». Байки Сковороди мають певні *особливості*:

- ❖ написані прозою;
- ❖ здебільшого побудовані на діалогах і контрастах;
- ❖ розмова дійових осіб часто носить полемічний характер;
- ❖ містить дві частини: фабулу (коротка розповідь, діють переважно алегоричні уособлення – звірі, птахи, комахи, явища природи, предмети, іноді люди) і сентенції або моралі.

Сам Сковорода називав свою байку притчею «Байка й притча одне й те саме. Байка тоді буває погана й баб'яча, коли у простій і смішній своїй шкарлупі не ховає зерна істини...»

Так, у байці «*Жайворонки*» висміяно розумову обмеженість. Молодий жайворонок сприйняв за орла черепаху, коли та з «великим шумом і грюкотом упала на камінь». З приводу такої нерозсудливості старий Жайворон слушно зауважує: «Не той орел, що літає, а той, хто легко сідає...»

У байці «*Голова і Тулуб*» засуджено самодурство панства. Бундючний Тулуб у дорогій одежі вихваляється перед невибагливою головою, здатною обійтися малим, але надзвичайно кмітливою.

Байка «*Чиж і Щиглик*» навчає скромності й волелюбності. Чиж, який потрапив у неволю, бо спокусився солодким харчем і гарною кліткою, зрозумів, що «краще сухар з водою, ніж цукор із бідною».

У байці «*Зозуля та Дрізд*» оспівано працю як зміст життя. Зозуля скаржиться Дроздові на своє нудотне життя. Дрізд відповідає, що йому ніколи нудьгувати, бо він не лише співає, а й годує та береже своїх дітей. Звідси й мораль байки «Хто ставиться до праці як до покликання, тому ніколи нудьгувати. Робота – джерело радості. Щасливий той, хто поєднав любе заняття із загальним.».

У байці «*Бджола та Шершень*» висвітлено ідею сродної праці. У кожної людини є певний талант від природи, який потрібно розпізнати й розвивати, і цим приносити користь суспільству. Бджола постійно збирає мед і від цього вона щаслива, бо в природженому ділі трудиться. Для неї незрівнянна втіха – збирати мед, а не споживати його. Цього не може збагнути Шершень, який живе крадіжкою чужої праці. Ідея твору – праця має стати для людини природною потребою, насолодою, а паразитів бути не повинно.

Притчі (параболи) Г. Сковороди. Притча за жанром споріднена з байкою, бо вона, так само як байка, має сюжет, діалог і мораль. У притчах Сковорода висловлював свої філософські, естетичні й педагогічні погляди. Обидві притчі написані 1787 року й адресовані конкретним особам –

Семену Никифоровичу Дятлову й Федору Івановичу Диському та їхнім нащадкам. Цей духовний дар допоможе врятуватися від ловця і хитруна, від лукавого світу цього.

У притчі «*Вдячний Еродій*» (лелека) йдеться про велику роль природних нахилів людини у справі навчання й виховання. У діалозі Еродія (маленької розумної пташки) з мавпою Пішеком Сковорода викладає свою систему педагогічних поглядів. Необхідно вивчити природні здібності свого вихованця й допомагати йому розвивати їх. «Не вчи яблуню родити яблука, вже сама природа навчила її. Загороди лише її від свиней, зріж будяки, почисти гусінь. Вчитель і лікар лише служники природи».

Притча «*Вбогий жайворонок*» навчає людини судити не за обличчям, а за розумом і серцем. жити треба чесно; стережися споживати чуже добро». «Що не поклав – не руш», «Хай тобі болить горе ближнього».

Роздумами про щастя пройнята притча «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті». Право на щастя має людина, яка створює духовні та моральні цінності. Щасті не в багатстві й посаді, чи владі, воно в гармонії з собою. Людина – коваль свого життя, не раб і тільки від неї залежить, яким буде її життя.

Педагогічні погляди Г.Сковороди:

- ❖ теорія «сродної праці» (праці за Богопризначенням);
- ❖ учення серця «кордоцентризм»;
- ❖ виховання має допомагати розкривати природні задатки особистості;
- ❖ учительне навчає, а лише сприяє розкриттю природних здібностей;
- ❖ виховання – це не тільки створення сприятливих умов для розкриття задатків, а й свідоме усунення перешкод і недоліків;
- ❖ виховання має залежати від звичаїв, традицій, обрядів, особливостей етики певної суспільної групи людей;

- ❖ освіта не повинна бути торжищем;
- ❖ мета виховання – навчити бути вдячним;
- ❖ найголовнішими вихователями є батьки, родина;
- ❖ бути скромним і невибагливим у їжі;
- ❖ бути стриманим в одязі;
- ❖ працювати не для збагачення, а для створення належних умов життя;
- ❖ покладати сподівання й уподобання на духовні скарби «... без Бога і убогість, і багатство є прокляті...»;
- ❖ доброзичливо ставитися до людей;
- ❖ мати моральні принципи: бути вдячним, не спокушатися чужим добром, шанувати Бога, співчувати чужому лиху, бути чесним і справедливим;
- ❖ не прагнути мирської влади над іншими, визнавати владу Бога над людьми.

Філософські трактати Г.Сковороди. *Трактат* – літературний твір, як правило, наукового чи релігійного характеру.

Зразком філософського трактату є твір «**Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу**», у якому в повчально-розповідній за характером оповіді викладені провідні позиції філософського вчення автора.

Сюжет сформований роздумами про щастя людини, про її місце серед світу і людей, про любов як християнську й загальнолюдську чесноту. Паралельно з повчанням, у сюжет твору вплітається критика несправедливого способу життя: у багатстві без любові, у пихатості та неробстві, які спричиняють нудьгу; усі нещастя людини походять від того, що неправильно призначення вибрала вона в житті.

З огляду на філософські уподобання Г. Сковороди він був пантеїстом (бог – природа). Світ поділяв на три світи: макрокосм (природу) – мікркосм (людину) – світ символів (Біблію). Наслідування природі веде до вибору правильної професії у житті, а це й є шлях досягнення єдності з

природою – справжнього щастя. Так виглядає задекларована у творі ідея «сродної праці». Педагогічні поради батькам дає Г. Сковорода: кожна дитина повинна вибирати собі справу за схильністю до неї, а не за її дохідністю.

Значення творчості Г. Сковороди неоціненне. Ще за життя його називали «Українським Сократом», «українським Горацієм», «українським Езопом». Адже як згадані мудреці у своїх країнах, так і Сковорода в Україні значно розвинув філософію, літературу, педагогіку.

Література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст.: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.
2. Возняк М. С. Історія української літератури у 2-х кн. Львів : Світ, 1992. 696 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11-ти т. Київ: Либідь, 1991. Т. 1. 542 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури: в 6-ти т. Київ: Либідь, 1993-1995. 540 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
6. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник. Київ: Либідь, 2000. 360 с.
7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. 245 с.

Контрольні питання

1. Г. Сковорода – учений, філософ, викладач, письменник.
2. Г. Сковорода – поет, автор «Саду божественних пісень».
3. Байкарська спадщина.
4. Притчі (параболи), філософські трактати Г. Сковороди.

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття 1 **ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ.** **БІБЛІЙНІ КНИГИ**

Мета: усвідомити роль перекладної літератури у подальшому історичному розвитку; визначити унікальність творів, з'ясувати їх автентичність.

Дім, у якому немає книг, нагадує тіло без душі.
Цицерон

План

1. Причини появи перекладної літератури. Її основні жанри (оригінальна й світська література).
2. Біблія як літературний твір:
 - а) композиція;
 - б) тематичні групи біблійних книг;
 - в) Євангелія як основна частина Нового Завіту; образ Ісуса Христа – людини, Месії, друга бідних;
 - д) найдавніші переклади Біблії, які збереглися до нашого часу.Найпопулярніші біблійні книги за часів Київської Русі.
3. Апокрифи. Розкрийте зміст найпопулярніших апокрифів «Ходіння Богородиці по муках», «Бунт Люципера та ангелів». Старозавітні апокрифи «Про створення світу», «Про перших людей Адама та Єву», «Про потоп на землі».

Література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст.: навч. посібн. / Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.

2. Золоте слово : хрестоматія літератури України–Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн. / упоряд. В. Яременка, О. Сліпушко. Київ, 2002. 125 с.

3. Сулима В. І. Біблія і українська література: навч. посібн. Київ, 1998. 345 с.

4. Фрай Н. Великий код: Біблія і література / перекл. з англ. Ірина Старовойт. Львів: Літопис, 2010. 362 с.

5. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упоряд. О. І. Білецький. Київ, 1967. 245 с.

Методичні поради

Готуючись до практичного заняття, зверніть увагу на дискусії навколо проблеми докириличної, дохристиянської писемності. Пам'ятки дохристиянського періоду, автентичність яких не доведена («Велесова книга», гіпотеза про Літопис Аскольда М. Брайчевського та ін.). Науково-критичні розвідки про пам'ятки, спроби реконструкції (В. Шиян, В. Шевчук, Б. Яценко, Г. Грабович, Г. Клочек та ін.). Слушність аргументацій прихильників і противників автентичності цих пам'яток. Опрацьовуючи рекомендовані джерела, простежте, на яких національних аспектах творчості наголошують літературознавці.

Зверніть увагу на літературознавчі поняття, наукову лексику.

Проблемні питання

1. Чому при вивченні давньої літератури ми спочатку розглядаємо зразки перекладної літератури, а вже потім – оригінальної?

2. Визначте роль перекладної літератури церковнослов'янською мовою для розвитку і становлення української літератури.

3. Чи вплинула Біблія на ідеологічний та художній зміст подальшої літератури.

4. Доведіть, що Біблія – основа релігійного вчення; книга людська (багатовіковий запас); історичний документ про історію єврейського народу. Яке ставлення до Біблії у Вашій родині?

Практичні завдання

1. Поясніть значення біблійних афоризмів: *Люби ближнього свого, як самого себе; Не копай яму іншому, бо сам у неї попадеш; Не судіть, то й судимі не будете; Суд Соломона; Адамове ребро (за часів Адама); У костюмі Єви; Цікава, як праматір Єва; Втрачений рай; Едемський сад; Змій-спокусник; Каїн і Авель; Каїнова печать (тавро братовбивства); Хома невіруючий; Вавилонське стовпотворіння; Вавилонська вежа; Вавилонський плач; Голгофа (іти на Голгофу); Тридцять срібників; Терновий вінець; Содом і Гоморра; Віра без діла мертва; Книга за сіма печатками; Піддати анафемі (відлучити від церкви); Не від світу цього; Зарити талант у землю; Не сотворіть собі кумира (ідола); Хто взяв меча, той від меча і загине.*

2. Користуючись рекомендованою літературою, розкрийте зміст **понять:** *трансплантація, Біблія, Євангеліє, апокриф, Септуагінта, Вульгата, скрипторій, палеї, Четві-мінеї.*

3. Наведіть приклади найдавніших скрипторіїв на території Київської Русі.

4. Пригадайте, в яких творах української та світової літератур є біблійні мотиви й образи. Запишіть автора і назву твору.

Практичне заняття 2
ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ.
ЛІТОПИСИ.
«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ»

Мета: з'ясувати значення давніх літописів для збереження відомостей про життя, культуру, звичаї пращурів; текстуально вивчити пам'ятки оригінальної літератури.

*Це була геніальна людина, яку природа приречла
бути письменником на диво століттям віддаленим,
не порадившись ні з якими університетами й академіями.*

А. Кубарев про прп. Нестора

План

1. Поняття про літописи як один із жанрів оригінальної літератури Київської Русі XI – XIII ст. Виникнення літописання на Русі: час, причини, шляхи розвитку.

2. Нестор – один із найавторитетніших печерських старців свого часу.

3. Основні ідеї «Повісті минулих літ...» та їх реалізація в композиції літопису.

Історія створення «Повісті минулих літ». Композиція, мова пам'ятки:

- ❖ оповідання про князя Олега (похід на Візантію, смерть від коня);
- ❖ загибель Ігоря Рюриковича від деревлян;
- ❖ легенди про княгиню Ольгу;
- ❖ про життя і смерть князя Святослава;
- ❖ сказання про хрещення Русі при Володимирі 988 року;
- ❖ легенда про білгородський кисіль;
- ❖ оповідання про братів-мучеників Бориса та Гліба;
- ❖ повість про осліплення Василька Теребовлянського;

4. Події та ідейне спрямування Галицько-Волинського та Київського літописів. Образ князя Данила Галицького в Галицько-Волинському літописі (Випишіть цитати до характеристики Данила Галицького).

Література

1. Горський В. Нестор-літописець – автор вступу до сакральної географії Київської Русі. *Давньоруські любомудри*. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 73–108.

2. Литература Древней Руси: Хрестоматия / под ред. Д. С. Лихачова. Москва: Высш. шк., 1990. С. 8–40.

Методичні поради

Готуючись до заняття, ознайомтеся зі змістом легенд про князя Олега, княгиню Ольгу, правління князя Святослава, правління князя Володимира, засліплення Василька Тербовлянського. Зверніть увагу на вчинки й образи легендарних князів.

Проблемні питання

1. Як ви гадаєте чи можна зарахувати літописи до мемуарно-біографічного жанру літератури? Відповідь аргументуйте.

2. Джерелами літописного метажанру «Повість минулих літ» слід уважати усну творчість, книжні пам'ятки та авторські свідчення. Чи варто сюди зараховувати суб'єктивний погляд автора на події?

3. Окрему сюжетну лінію «Повісті минулих літ» становлять літописні оповідання про хрещення Русі. Чому автор зосередився на цьому факті?

Практичні завдання

1. З'ясуйте питання про генезис, редакції та списки «Повісті минулих літ».

2. Доведіть прикладами з тексту про основну ідею твору – єдність Київської Русі.

3. Складіть тези доповіді на тему: «І. Франко – перекладач і дослідник «Повісті минулих літ».

4. Вкажіть на історичні події, покладені в основу оповіді про помсти київської княгині Ольги древлянському племені.

Практичне заняття 3

РОЗВИТОК ОРАТОРСЬКОЇ ПРОЗИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Мета: з'ясувати види ораторської прози найбільш популярні в літературі Київської Русі та їх вплив на розвиток подальшої літератури.

Фактично вся література Київської Русі значною мірою була підпорядкована одній меті – утвердити перевагу християнства над язичництвом.

О. Мишанич

План

1. Ораторська проза як зразок учительської літератури:

а) змістові різновиди: епідейктичне (урочисте) й дидактичне красномовство;

б) жанри («повчання» і «слова») та композиція ораторських творів;

2. «Слово про Закон і Благодать Іларіона» митрополита Іларіона як зразок урочистого красномовства:

а) тематично-ідейний зміст, реалізм твору, його зв'язок з важливими подіями руського життя;

б) мова і стиль: вплив візантійських ораторських творів (риторичні прийоми викладу, складний символізм).

3. «Повчання дітям» Володимира Мономаха:

а) Мономах як письменник: риси його письменства: наслідування літературної форми, велика кількість запозичень, релігійний характер змісту, безсистемність викладу;

б) Мономах як тип давньоруської людини: благочестиві роздуми, молитовність, ставлення до ближніх, регламентоване правилами християнської моралі;

в) Мономах про ідеал князя-християнина; княже милосердя; турбота про підлеглих; вірність клятві, миролюбство.

Література

1. Висоцький С. О. Київська писемна школа Х–ХІІ ст.: до історії української писемності). Київ: М. П. Коця, 1998. 247 с.

2. Золоте слово: хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя ІХ–ХV століть : у 2 кн. / упоряд. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Либідь, 2002. 321 с.

3. Литература Древней Руси: Хрестоматия / под ред. Д. С. Лихачова. Москва: Высш. шк., 1990. С. 47–51, С. 112–121.

4. Сліпушко О. М. Софія Київська. Українська література середньовіччя: доба Київської Русі (Х–ХІІІ століття). Київ: Аконіт, 2002. 399 с.

Методичні поради

Готуючись до практичного заняття, зверніть увагу на ораторські жанри, їхню залежність від обрядового контексту. Опрацьовуючи текстуально «Слово про Закон і Благодать Іларіона» митрополита Іларіона, прослідкуйте публіцистичну різноспрямованість твору, зокрема його богословський і світський зміст.

Опрацьовуючи «Повчання дітям...» Володимира Мономаха, зверніть увагу на форми вираження психологічного стану автора, дуалізм особи Мономаха – язичника і християнина.

Проблемні питання

1. Розкрийте зміст фрагмента «Слова про Закон і Благодать»: *Добре було благодаті й істині між новими людьми розсіяти. Не вливають бо, за словами Господніми, вина нового вчення благодатного в міхи старі, застарілі в іудействі. А то міхи прорвуться і вино проллється (Матфей 9, 17).*
2. Вдавшись до притчі про Сару та Агар, автор протиставляв Старий та Новий Завіти. Як він розтлумачував Закон і Благодать?
3. Поміркуйте, в якому віці Володимир Мономах написав «Повчання...», зважаючи на такі слова: *Сидячи на санях, помислив я в душі своїй і воздав хвалу Богові, що Він мене до сих днів, грішного, doprowadив.*
4. Для вступу «Повчання...» характерне для тогочасного літературного етикету авторське самоприниження («я, недостойний», «грішний», «на санях сидячи, небилиць наговорив»). Яка ваша думка? Чому автор вдався до такого прийому?

Практичні завдання

1. Доведіть прикладами з тексту «Слова про Закон і Благодать» Іларіона його патріотичне спрямування. В чому воно проявляється?
2. Розкрийте символічний зміст біблійної притчі про рабиню Агар та вільну Сару в «Слові про Закон і Благодать» Іларіона та поясніть, як ця притча поглиблює розкриття головної ідеї твору – утвердження християнства як вільного вибору людини, народу (твір мініатюра):
Вільна ж благодать, побачивши дітей своїх, християн, зобидженими іудеями, синами рабського закону, заводала до Бога: «Оджені іудейство з його законом, розсій його по всіх усядах. Бо ж що може бути спільного у тіні з істиною, в іудействі з християнством?»
І прогнала була Агар-рабиня, із сином Ізмаїлом. А Ісаак, син вільної, наслідником став Аврааму, отцю своєму (Буття 21, 14).

3. Доведіть прикладами з тексту «Повчання...», що характер порад Володимира Мономаха має світсько-християнський характер.

4. Випишіть з твору «Повчання дітям» Володимира Мономаха поради батькам з виховання підростаючого покоління. Чи актуальні вони на сьогодні? Думку обґрунтуйте.

5. За літературознавчим словником-довідником з'ясуйте значення термінів «*притча*», «*парабола*», «*протосюжет*», «*постсюжет*», «*ліричні відступи*», «*памфлет*». Наведіть приклади з виучуваних творів.

6. За словами Д. Чижевського, характерною особливістю творів Володимира є їх «*психологічна наповненість та поетичність образної мови*», яка передає «*поетичну вдачу*» князя. Прослідкуйте за мовностилістичними особливостями автора.

Практичні заняття 4-5

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» –

НАЙВИДАТНІША ПАМ'ЯТКА ДРУЖИННОЇ ПОЕЗІЇ

Мета: усвідомити роль і місце давньоруської пам'ятки українського ліро-епосу; визначити розуміння «золотої середини» у вчинках людини.

*«Слово ...» – це не оповідання,
це роздум про долю рідної землі.*

О. Орлов

План

1. Історія відкриття, видання і вивчення «Слова ...». Основні проблеми у вивченні твору. Питання його автентичності. Українське «словознавство» (М. Максимович, І. Франко, В. Перетц, С. Пінчук, П. Охріменко, Б. Яценко, О. Мишанич та ін.).

2. Історична основа твору.

3. Проблема датування «Слова ...».

4. Ідея «Слова ...». Сюжет і композиція як засіб розкриття ідеї.
5. Жанрова природа «Слова ...», синкретичний характер твору (гіпотези І. Єрьоміна, Д. Лихачова).
6. «Слово ...» як твір монументального історизму.
7. Образна система «Слова ...», засоби творення образів:
 - а) образ Руської землі;
 - б) образи князів та княгині Ярославни;
 - в) зображення природи та її роль у творі.
8. Проблема авторства.
9. З якою сучасною областю України, пов'язані події в «Слові ...».

Література

1. Горський В. С. «Слово про Ігорів похід». Герой та історія. *Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.)* Київ: Наукова думка, 1993. С. 59–101.
2. Грабович Г. Слідами національних містифікацій. *Критика*. 2001. Ч. 6 (44) 148 с.
3. Грушевський М. С. «Слово о полку Ігоревім». *Історія української літератури*: в 6 т. 9 кн. Т. 2. Київ: Либідь, 1993. С. 159–222.
4. Злато слово. Век XII. / сост. Н. С. Борисова. Москва: Мол. гвардия, 1986. 461 с.
5. Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени: 2-е изд. Ленинград, 1985. 125 с.
6. Махновець Л. Є. Про автора «Слова о полку Ігоревім». Київ: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. 264
7. Слово про похід Ігорів... . *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV ст.*: у 2 кн. / упоряд. В. Яременка, О. Сліпушко. Київ: Либідь, 2002. Кн. 1. С. 356–416.

9. Слово о полку Ігоревім / упорядк. та прим. О. Мишанича. Київ: Либідь, 1986. 152 с.

10. Мишанич О. Довкола «Слова». Нова ревізія автентичності видатної пам'ятки. *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть*: у 2 кн. Київ: Либідь, 2002. Кн. 1. С. 417–427.

Методичні поради

Готуючись до практичного заняття, прочитайте уважно «Слово о полку Ігоревім» (в перекладі Л. Махновця). Зверніть увагу на поетику пам'ятки, зокрема уснопоетичні риси, військова лексика, алітерація й асонанс, колористика образів тощо.

Проблемні питання

1. З'ясуйте за словником значення терміна «автентичність». Використовуючи науково-теоретичні праці літературознавців висловіть свою думку щодо проблеми автентичності «Слова про Ігорів похід».

2. На сьогодні існують різні тлумачення щодо головного героя «Слова...». Одні прихильники вважають Руську землю, інші – князя Ігоря. Яка ваша позиція, обґрунтуйте відповідь.

3. Чим, на вашу думку, викликана постійна зацікавленість дослідників вивченням з різних аспектів «Слова....» у наш час?

Практичні завдання

1. Який афоризм співця Бояна наводить автор і як саме застосовує його до характеристики складної історичної ситуації, в яку втягнув князь Ігор Русь необдуманим походом і страшною поразкою?

2. До кого звертається київський князь із «золотим словом»? У чому саме воно полягає? Чому, на вашу думку, композиційно «золоте слово» Святослава стоїть у центрі поеми? Яка його роль у творі?

3. Уважно прочитайте уривок твору від слів: «Були віки Троянові...» до «...На поживу вилітаючи в поле». З якою метою автор поеми перериває опис бою і вдається до екскурсів у минуле? Яка картина постає перед вами з цього уривка?

4. Охарактеризуйте гіпотези й дискусії щодо авторства і часу написання пам'ятки.

5. Складіть карту походу князя Ігоря, використовуючи карту Луганської області.

Практичне заняття 6

ЛІТЕРАТУРА ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ

Мета: усвідомити розвиток мистецтва в епоху Ренесансу; розуміти значення видатних діячів української культури.

Епоха староукраїнської літератури постає сьогодні перед нами як складна система, кожна із підсистем якої творилася окремою мовою: латинською, польською, старослов'янською, книжною староукраїнською, народною чи іншими мовами.

В. Яременко

План

1. Суспільно-історичні причини виникнення Українського Ренесансу. Суспільно-культурне відродження в Україні.

2. Причини виникнення української латиномовної поезії.

3. Поема Севастьяна Кленовича «Роксоланія»:

- а) тематично-ідейний зміст твору;
- б) засоби творення образу України;

в) традиції давньоруського літописання у реалізації ідеї незалежності держави.

4. «Віршова посвята...» Юрія Дрогобича як зразок ренесансної поезії.

5. Українське книжне віршування «Похвала на герб ...» Герасима Смотрицького.

6. Значення латино-та польськомовного українського віршування для подальшого розвитку національної книжної поезії.

Література

1. Курціус Е. Р. Ідеальний краєвид. *Європейська література і латинське середньовіччя*. Львів: Літопис, 2007. С. 207–225.

2. Литвинов В. Бог і природа. *Ренесансний гуманізм в Україні*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. С. 60–68.

3. Слово багатоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та Бароко / за ред. В. Яременка. Київ: Вид-во: «АКОНІТ», 2006. Кн. 1. 547 с.

4. Чижевський Д. Слов'янський ренесанс (Пер. з нім. О. Костюка). *Слово і час*. 2005. № 4. С. 59-67.

5. Шевчук В. Дорога в тисячу років / В. Шевчук. Київ: Дніпро, 1990. 411 с.

6. Шевчук В. О. Севастян Кленович – співець Роксоланії. *Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII ст.*: у 2-х кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. Київ: Либідь, 2004. С. 148–158.

Методичні поради

Готуючись до практичного заняття необхідно чітко усвідомити характерні риси слов'янського і, зокрема, українського ренесансу, які традиції він перейняв з європейської літератури епохи Відродження, і що було властиво лише творам вітчизняних письменників.

При прочитанні творів зверніть увагу на їх структуру, особливості композиції, засоби характеротворення та відтворення філософського змісту і настанов щодо політики.

Проблемні питання

1. Визначальною категорією ренесансного світогляду була Краса. Прокоментуйте форми вияву Краси в творчості С. Кленовича «Роксоланія» (природа, діла людей, міста, музи тощо).

2. Назвіть причини виступу Герасима Смотрицького проти календарної реформи 1582 р. Яка ваша позиція щодо його вчинку. Думку обґрунтуйте.

3. Поміркуйте, чим зумовлена тримовність української літератури XVI – XVII ст.?

Практичні завдання

1. Розкрийте подвижницьку діяльність Ю. Дрогобича на ниві науки й книгодрукування.

2. У чому, на вашу думку, виявився «європейський феномен» творчої діяльності Ю. Дрогобича?

3. Здійсніть літературознавчий аналіз поезії Федора Малицького «Юрій Котермак», чи вдалося поету відтворити образ Ю. Дрогобича? Обґрунтуйте думку.

4. Визначте особливості реалістичних описів у поемі С. Кльоновича. Відповідь аргументуйте прикладами з тексту.

5. Охарактеризуйте жанрово-стильові особливості полемічних творів Герасима Смотрицького.

Практичні заняття 7-8
ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА
кінця XVI – початку XVII століття

Мета: усвідомити роль письменників-полемістів у розвитку літератури кінця XVI – початку XVII століття; визначити провідну роль І. Вишенського.

*Полемічні твори – не тільки словесна сутичка
двох церковних доктрин, аргументів, а насамперед зіткнення
альтернативних проектів подолання кризи в релігійному світі.*
С. Бабич

План

1. Поняття про полемічну літературу. Причини і час виникнення полемічної літератури.
2. Стисла характеристика тематично-ідейного змісту найважливіших українських полемічних творів «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького, «Тренос (плач східної церкви)» Мелетія Смотрицького.
3. Біографічні відомості про Івана Вишенського. Час і причини написання «Послання до єпископів».
4. Особливості жанрової природи твору.
5. Композиція «Послання...».
6. Засоби творення образів єпископів-рenegатів (Випишіть цитати з тексту твору).
7. Сильові особливості твору.

Література

1. Вишенський І. Книжка. *Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. повісті. Поет. твори* / Авт. вступ ст. і ред. тому В. Л. Микитась. Київ: Наукова думка, 1988. С. 306–368.

2. Мелетій Смотрицький. *Українські гуманісти епохи Відродження*: [антологія] / упоряд. В. М. Нічик]: у 2-х ч. Київ: Наукова думка, Основи, 1995. Ч. 2. С. 284–332.

3. Поплавська Н. М. Дуальність полемічної стратегії Мелетія Смотрицького : [монографія] / Н. М. Поплавська / *Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.)*. Тернопіль: ТНПУ, 2007. С. 246–267.

4. Поплавська Н. М. Своєрідність полемічного дискурсу Івана Вишенського : [монографія] / Н. М. Поплавська / *Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.)*: монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2007. С. 160–170.

5. Ушкалов Л. Мелетій Смотрицький: релігійна полеміка як чин себе пізнання. *Біля джерел українського бароко: збірник наукових праць*. Львів: Свічадо, 2010. С. 7–23.

6. Шевчук В. О. Мелетій Смотрицький як полеміст і поет. *Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII століть*: У 2-х кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. Київ: Либідь, 2004. С. 66–82.

7. Франко І. Я. Іван Вишенський і його твори. *Зібр. тв.: у 50-ти т.* Київ: Либідь, 1986. Т. 30. С. 7–211.

8. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. Київ: Наукова думка, 1986. 160 с.

Методичні поради

Іван Вишенський – колоритна фігура в історії української культури, видатний представник нашого давнього письменства, оригінальний репрезентант суспільно-політичної і філософської думки України кінця XVI – початку XVII ст. тому звернення до постаті Івана Вишенського завжди було і залишається актуальним, кожна нова історична доба

потребує його нового прочитання. Готуючись до практичного заняття ознайомтесь із новітніми працями літературознавців.

Проблемні питання

1. Розкрийте модель біографії Івана Вишенського, прийняту наукою.
2. Поміркуйте, в чому виявляється дуалізм особи і творчості Мелетія Смотрицького?
3. У чому, на вашу думку, полягає неоднозначність творчої особистості І. Вишенського?

Практичні завдання

1. Особливості інтерпретації понять «наше», «руське», «національне» у прихильників православної сторони полемічної дискусії (Герасим Смотрицький «Ключ царства небесного»).
2. Знайдіть риси греко-візантійської (азійської) ораторської традиції в «Треносі» М. Смотрицького.
3. Визначте поетику «Треносу» як типову рису становлення стилю бароко в українській літературі. Зверніть увагу на символічну образність (символ Собору (Матері-церкви) як втілення правдивого ортодоксального християнства).
4. Визначте головні ознаки літературного стилю бароко, беручи до уваги особливості стилю творчості І. Вишенського.
5. Однією з головних особливостей стилю І. Вишенського є протиставлення. З'ясуйте ідейно-сміслову роль на прикладі тексту.
6. Опрацьовуючи творчу спадщину І. Вишенського визначте традиційні засоби ораторського мистецтва (лексичні неологізми, емоційно-експресивна лексика, публіцистичність оповіді). У чому полягає новаторство полеміста?

7. Доведіть прикладами з творів І. Вишенського слова І.Франка: *«Нам, здрибнелим епігонам, дорогі такі Люди, як взірці сильнішої, здоровішої породи. Ми бачимо їх хиби і помилки, але заразом чуємо в них силу і енергію, котра нас освіжує, «мов у літі при роботі вода студентська». І як писатель, являється нам Вишенський постаттю незвичайною, сильною і в порівнянні до других сучасних малоруських писателів оригінальною. Особливо приналежить нас свіжість його красок, безпосередність виразу і чуття, пластика картин, одним словом, усе те, що в писаних творах є виразом сильної, високо симпатичної індивідуальності автора».*

8. Проведіть дискусію про роль І.Вишенського в історії української літератури, використовуючи наведені цитати.

❖ *«Його (І. Вишенського) гарячі, одушевлені проповіді, звернені проти сучасного панства і панських забаганок вищої ієрархії, писані зі становища широко демократичного, глибоко гуманного, — їх високий пафос, щире, гаряче чуття автора ще й нині пече наші серця, ворухнуть наше чуття, як ніяке інше писання тих часів. Гарячий, патетичний до екстатичності, сильний в виразах часом до грубуватості, охочий до різких і сильних тонів в малюнках аж до гіперболізму, Вишенський був створений на народного проповідника, трибуна, народного вождя, і гарячі, переломові часи унії як не можна більше відповідали його вдачі» (М. Грушевський).*

❖ *«Головна сила Вишенського в згідності теорії та практики людини, в любові до народних мас, у розумінні і спочуванні їх неволі, в сміливій визнаванні правди і упертій обороні своїх переконань: через те й став Вишенський найбільшим моралістом в українському письменстві перед Сковородою і Шевченком. Дуже помітний і стиль Вишенського: він такий багатий, різноманітний і цвітний, що щодо пластичності й сили індивідуального вислову Вишенський уступав хіба «Слову про похід Ігоря» в усім українському письменстві до Котляревського» (М. Возняк).*

❖ *«Він (І. Вишенський), що дивився на житейське море та його напасті з-під хмарної гори своєї, змалював його так виразно, що перу історика не залишилося нічого діяти з його рукописом... Його голос давав напрям тим, хто збився з путі, він підбадьорював, він пророкував і дійсно сталося так, як він пророкував серед бурі. Ось хто зупиняв успіхи унії» (П. Куліш).*

❖ *«В особі І. Вишенського, під скромною чернечою рясом, під страховилом-клобуком», в «нечищених чоботищах», крився великий громадянин південно-руської країни. То був чоловік, що багато дечого заперечував, але й багато міг створити. Його духовно-творчі стремління базувалися на народних ідеалах, зливаючись з домаганнями та побажаннями південно-руських міщан і селян» (М. Сумцов).*

❖ *«Він (І. Вишенський) є для нас одним з найліпших прикладів того, що геніальний письменник може перерости свою сучасність, обмеженість стилю свого часу, свій власний обмежений світогляд... Ідеологія його — ідеологія реакції, але дивним чином від цієї реакції віє якимсь свіжим бадьорим духом» (Д. Чижевський).*

❖ *«Одстаючи од своїх товаришів, тодішніх письменників, щодо освіти, Вишенський усіх переважив талантом і був через те «власителем дум» свого часу» (С. Єфремов).*

9. Здійсніть літературознавчий аналіз поезій «Пам'яті І. Вишенського» Івана Драча та «Івану Вишенському» Надії Лісовенко.

Практичне заняття 9

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ДРАМИ

XVII століття

Мета: з'ясувати етапи розвитку української шкільної драми XVII століття, визначити її значення в становленні професійного українського театру XIX ст.

Драматична творчість протягом усієї доби бароко в історії української літератури реалізується у «високому» та «середньому стильовому реєстрі». Однак у ході вистави «високий» стильовий полюс має «низьку» противагу у вигляді так званих інтермедій – невеличких п'єсок на анекдотичні сюжети з народного життя.
(В. Крекотень)

План

1. Поняття про шкільну драму: причини появи, зв'язок із західноєвропейським театром.
2. Теорія шкільної драми:
 - а) жанрова система;
 - б) декламації та діалоги як початкові форми шкільної драми;
 - в) особливості композиції драматичних творів.
3. Драми великоднього та різдвяного циклу (драми-містерії). «Слово про збурення пекла» (друга пол. XVII століття).
4. Поняття про драми-міраклі «Олексій, чоловік Божий» (1674 р.).
5. Інтермедії: час виникнення, походження та ідейно-естетичні функції. Дві інтермедії до драми Якуба Гаватовича.
6. Український вертеп.

Література

1. Давня українська література X–XVIII ст. Твори : Для серед. та ст. шк. віку / упоряд. О. Сліпущко. Київ: Школа, 2005. 452 с.

2. Курціус Е. Р. Жарт і серйозність у середньовічній літературі. *Європейська література і латинське середньовіччя*: перекл. з нім. Анатол. Онишко]. Львів: Літопис, 2007. С. 464–489.

3. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / ред. І. Дзевері. Київ: Наук. думка, 1983.

4. Шевчук В. О. Про Йосипа Обонкіона-Батю, українську вертепну драму та вертепне дійства. *Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII століть* : у 2-х кн. – Книга друга: Розвинене Бароко. Пізнє Бароко. Київ: Либідь, 2005. С. 561–578.

Методичні поради

Шкільні драми супроводжувались інтермедіями або інтерлюдіями, що мали неабияке історико-літературне значення: від них, власне, й починається історія нової української комедії. Аналізувати інтермедії XVIII ст. слід у двох аспектах: виявити специфіку жанру і ознайомитися із певними манерами зображення дійових осіб. Аналізуючи комедійну майстерність авторів інтермедій, слід зупинитися на засобах сатиричного і комедійного зображення, характеристиці героїв через опис, слово, дію.

Проблемні питання

1. Як ви гадаєте, чому із часом релігійно-дидактична основа шкільної драми почала втрачати своє літературно-художнє значення. Думку обґрунтуйте.

2. Вертепна драма складається з двох частин – різдвяної драми і сатирично-побутової інтермедії, між якими, як правило, немає жодного зв'язку. Перша частина написана старою «книжною» мовою з великою кількістю церковнослов'янізмів, а друга – мало чим відрізняється від сучасної української мови. Як пояснити такий факт?

Практичні завдання

1. Користуючись літературознавчим словником-довідником розкрийте зміст понять «бароко», «п'єса», «драма», «інтермедія», «інтерлюдія», «містерія», «міраклъ», «вертеп».
2. Виконайте літературознавчий аналіз поезії Віктора Кордуна «Український вертеп».
3. Презентуйте дві версії про витоки давньої української драматургії.
4. Наведіть приклади українських народних ігор та обрядів діалогічного характеру.
5. Розкрийте змістові особливості шкільних п'єс XVI – XVII століття.
6. Розкрийте жанрову специфіку української шкільної драматургії XVI – XVII століття.
7. Поясніть, чому занепала українська шкільна драматургія XVI – XVIII століття.

Практичне заняття 10

ТВОРЧІСТЬ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

(1677 – 1736)

Мета: усвідомити значення творчості Феофана Прокоповича, його роль в становленні теорії драматичного мистецтва.

Феофан Прокопович належав до найталановитіших українців свого часу. Однак його життя пішло такти шляхом, що з його таланту Україна не мала великої користі.

М. Вознюк

План

1. Життєвий і творчий шлях та громадсько-політична діяльність Феофана Прокоповича.

2. Феофан Прокопович як теоретик літератури. Основи теорії драми в поетиці 1705 року.

3. Трагікомедія Феофана Прокоповича «Володимир», її новаторський характер і місце в розвитку української історичної драми.

3.1. Проблематика п'єси «Володимир».

3.2. Система образів драми. Засоби творення образу Володимира.

4. Традиції класицизму в драмі Феофана Прокоповича «Володимир».

5. Система віршування драми. Відмінність між силабічною і силаботонічною системами віршування.

Література

1. Наєнко М. Драматургія українського бароко: погляд з відстані. *Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей* / Відп. ред. В. О. Соболев та ін. Вип. X: Лінгвістика і літературознавство. Київ: Знання України, 2005. С. 211–219.

2. Новікова С. Феофан Прокопович: «Володимир». *Українська мова та література*. 2005. № 18 (418).

3. Шевчук В. О. Українська барокова драма. Загальні зауваження. *Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII століть: у 2-х кн. Книга друга : Розвинене Бароко. Пізнє Бароко*. Київ: Либідь, 2005. С. 382–392.

Методичні поради

П'єса «Володимир» Феофана Прокоповича знаменує собою новий етап у розвитку української літератури. Драматург реалізував теоретичне розуміння драми, оскільки трагікомедія побудована відповідно до теоретичних положень «Поетики» Феофана Прокоповича.

Під час аналізу твору докладніше слід зупинитися на композиційній побудові. Розглядаючи художні засоби твору, виокремити ті, що почерпнуті автором із фольклорних джерел.

Проблемні питання

1. Як ви зрозуміли сутність особистої трагедії Ф. Прокоповича як людини і науковця.
2. Поясніть, чому В. Шевчук вважає п'єсу «Володимир» Ф. Прокоповича своєрідною ілюстрацією життєвого кредо автора.
3. Доведіть, що п'єса «Володимир» Ф. Прокоповича є класичною.
4. Існує твердження, що образ Володимира нагадує Івана Мазепу. Яка ваша позиція? Думку обґрунтуйте.

Практичні завдання

1. У підручнику з риторики Феофан Прокопович визначив два види вимислів: вимисел самої події і вимисел способу викладу події. Прокоментуйте теоретичні зауваги.
2. Доведіть, що п'єса «Володимир» створена відповідно до теоретичних настанов, викладених автором у поетиці.
3. Порівняйте тлумачення терміна «трагікомедія» Ф. Прокоповичем і сучасне трактування (за літературознавчим словником-довідником).
4. Доведіть, що п'єса на історичну тему зазнала агіографічної традиції.
5. Доведіть, що постать Володимира у п'єсі – драматична і трагічна водночас.
6. Однією з особливостей шкільної драми є використання алегоричних образів, символізації зображуваного. Доведіть це прикладами з тексту.

Практичні заняття 11–12
ІСТОРІОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА
другої половини XVII – першої половини XVIII ст.
КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Мета: з'ясувати жанрово-стилістичні особливості та ідейне спрямування історіографічної літератури другої половини XVII – першої половини XVIII століття.

Літописи Ф. Сафоновича, Самовидця, Граб'янки, можливо, й Перша книга С. Величка і «Короткий літопис» і твір П. Симоновського писалися з державного доручення і не тільки відтворювали історичну пам'ять, а й несли і поширювали державну традицію свого часу.
В. Шевчук

План

1. Історичні передумови та культурні традиції розвитку історіографічної літератури кінця XVII – першої половини XVIII ст.
2. «Синопис» (1674 р.) як тенденційна інтерпретація української історії. Процарська спрямованість літопису.
3. Поняття про козацькі літописи як самобутнє явище давньої української літератури. Літопис Самовидця: тематично-ідейний зміст, композиція, суспільний ідеал літописця.
4. «Дії презільної битви Богдана Хмельницького, гетьмана запорізького, з поляками Григорія Граб'янки (1710 р.)»: джерела. композиція, особливості жанру як барокового історичного роману (Ю. Луценко). Образна система твору.
5. «Сказання про війну козацьку з поляками»... Самійла Величка: особливості композиції. стилю. Гуманістичний пафос літопису. *«...Твір тяжіє не до оповідання чи повісті, а до роману, бо ж автор постійно*

прагне до універсальності і всеохопленості, до характерного для барокових творів комізму» (В. Шевчук).

6. «Історія русів» – вершинний твір барокової історіографії. Ідеї автономізму та республіканізму. *«Історія русів» була гострою сокирою, що в темниці українського народу прорубувала вікно до волі, світла (В. Шевчук).*

Література

1. Андрущенко М. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. Київ: Українська книга, 1999. 208 с.

2. Величко С. В. Літопис: у 2-х т. / пер. з книжної української мови, вступ. стаття, комент. В. О. Шевчука. Київ, 1991. 245 с.

3. Кресін О. Орлик, Граб'янка і народження хозарського міфа. *Молода нація*. 1997. № 7. С. 181–190.

4. Корпанюк М. Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури). Черкаси: Брами, вид. Вовчок О.Ю., 2004. 280 с.

5. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. / пер. з староукр. мови Р. І. Іванченко, передмова Ю. Луценко. Київ: Знання, 1992. 192 с.

6. Літопис Самовидця / підг. тексту та передмова Я. Дзири. Київ: Наукова думка, 1971. 206 с.

7. Макаров А. Козацтво і бароко / Анатолій Макаров. *Дзвін*. 1991. №5. С. 47–74.

8. Наливайко Д. Українське бароко. *Дніпро*. 1991. № 2. 75 с.

9. Небесьо Б. Скільки прози може бути в козацькому літописі? (Фіктивні світи «Сказання о війні козацькій...» Самійла Величка). *Слово і час*. 1993. № 9. С. 14–16.

10. Соболев В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Донецьк, МП «Отечество», 1996. 336 с.

11. Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис / Шевчук В. Дорога в тисячу років. Київ : Дніпро, 1990. С. 184–208.

12. Шевчук В. Козацьке літописання як чинник державотворення. *Розбудова держави*. 1994. № 2. С. 16–.

Проблемні питання

1. Іван Франко зауважував, що «козацькі літописи створили грандіозну конструкцію Хмельниччини». Чим зумовлено зацікавлення саме цим періодом історії?

2. Дослідники наголошують на компілятивному характері літопису Г. Граб'янки. Як ви вважаєте, варто засуджувати автора?

3. Доведіть або спростуйте думку, що літопис Величка за змістом і стилем належить до барокового жанру.

Практичні завдання

1. Здійсніть літературознавчий аналіз поезії Миколи Руденка «Самовидець».

2. Пригадайте з історії України події 1663 р., як вони відображені в першому історичному романі П. Куліша «Чорна рада»? Чому цю подію названо «лихом»?

3. Визначте композиційну будову літопису Г. Граб'янки.

4. Найповнішим є літопис С. Величка, доведіть, що він має літературні особливості.

5. Опрацьовуючи тексти літописів складіть узагальнений образ Богдана Хмельницького. Визначте художність і документальність, факт і вимисел у створенні образу гетьмана.

Практичне заняття 13
ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ.
ПОЕТИЧНА І БАЙКАРСЬКА ТВОРЧІСТЬ

Мета: з'ясувати життєвий і творчий шлях Григорія Савича Сковороди, особливості його поетичної та байкарської творчості.

*Світ схожий на театр. Щоб демонструвати в ньому вдалу гру
з успіхом і похвалою, треба брати ролі за здібностями, бо дійова
особа заслуговує похвали не за знатність ролі, а за вдалу гру.*
Г. Сковорода

План

1. Життєвий шлях Григорія Савича Сковороди.
2. Традиції напряму бароко в творчості Григорія Савича Сковороди.
3. Основні мотиви віршів Г. Сковороди, їх філософський характер.
Пейзажна та антиурбаністична лірика.
4. Панегіричні твори збірки (пісні 25, 26).
5. Змалювання картин соціальних відносин на Україні другої половини XVIII століття у пісні 10-й.
6. Новаторство Г. Сковороди як поета: особливості версифікації, орієнтація на народність, використання фольклорних мотивів і образності.
7. Жанр байки в українській літературі XVI–XVIII століття. Історія створення збірки «Байки Харківські». Погляди Г. Сковороди на жанр байки (лист-посвята П. Ф. Панкову).

Література

1. Два століття сквородіани : бібліографічний довідник / укл. Леонід Ушкалов, Сергій Вакуленко, Алла Євтушенко; заг. нагляд та наук. ред. Л. Ушкалова. Харків: Акта, 2002. 528 с.

2. Сковорода Г. Сад божественних пісень / підготовка тексту, передмова та коментарі Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2002. 128 с.

3. Сковорода Г. Твори: У 2 т. Київ: ТОВ «Видавництво «Оберег», 2005 / 2-е вид., виправ. Т.1. 528 с.

4. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.

5. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / підг. тексту, мовна ред. і вступн. стаття Леоніда Ушкалова. Харків: Акта, 2003. 432 с.

Методичні поради

Поезія Григорія Сковороди – одна з визначних сторінок в історії української літератури XVIII ст. Лірика письменника сповнена філософських роздумів. У поезії Григорій Сковорода виступає як глибокий лірик, який розкриває свою багату і щедрю душу, славить розум, працьовитість, закликає до самопізнання і морального вдосконалення, оспівує красу природи.

При підготовці до практичного заняття, спираючись на конспект лекцій і рекомендовану літературу, слід проаналізувати основні групи віршів. Опрацювання основних монографій і статей про творчість Григорія Сковороди дозволить не тільки визначити провідні тенденції віршів, а й уявити цілісність і одночасно внутрішнє багатство «Саду божественних пісень», систематизувати знання. Обов'язковою умовою успіху такого заняття є ґрунтовне знайомство з усією поезією Григорія Сковороди.

Проблемні питання

1. Як Ви гадаєте, в чому полягає вплив мандрівного філософа Г. Сковороди на його оточення?

2. Зробіть висновок зі слів Г. Сковороди про причини його відмови від церковного сану, коли у серпні 1764 року приїхав до Києва,

запропонували йому чернецтво: *«Досить мандрувати по світі! Нам відомий твій талант; ти будеш стовпом і окрасою монастиря!»* На це відповів: *«Я не хочу побільшати стовпотворіння. Досить і вас неотесаних стовпів у Божім храмі!»* (З біографії).

Практичні завдання

1. Наведіть приклади, чим збагачена жанрова система поетичних творів Г. Сковороди.

2. З'ясуйте значення символу черепахи у трактаті Г. Сковороди «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу», беручи до уваги силу байки «Орел і Черепаха»: *«Не через те загинула премудра твоя прабаба, що літала, але тим, що взялася за те не по природі»*.

3. Визначте роль збірки віршів Г. Сковороди «Сад Божественних пісень» у розвитку української системи віршування.

4. Прокоментуйте напис на могилі Г. Сковороди, зроблений за його заповітом: *«Світ ловив мене, та не спіймав»*.

5. Ознайомтеся з поезіями Павла Тичини «Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді «Витязя в тигровій шкурі», Освальда Бургардта «Сковорода», Ліни Костенко «Ой ні, ще рано думати про це», Дмитра Павличка «Григорій Сковорода», Василя Стуса «Дума Сковороди», Миколи Негоди «Сковорода», Івана Малковича «Пійманий Сковорода» і зробіть узагальнення, яким чином і що саме поети відобразили в образі мандрівного філософа.

Практичне заняття 14
ФІЛОСОФСЬКІ Й ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ
Г. С. СКОВОРОДИ

Мета: усвідомити провідні філософські й педагогічні погляди Григорія Сковороди.

*Ні про що не турбуватись, ні за чим не турбуватись –
значить, не жити, а бути мертвим, адже турбота –
рух душі, а життя – се рух.*
Г. Сковорода

План

1. Педагогічні погляди Г. Сковороди та їх реалізація в практичній діяльності.
2. Ідея самопізнання у філософській творчості Г. Сковороди.
3. Вчення Г.Сковороди про три світи та дві натури.
4. Поняття про «макро-» та «мікрокосм» у філософській інтерпретації Г. Сковороди.
5. Потрактування Г. Сковородою Біблії як «світу ідей».
6. Концепція «сродної праці» та її реалізація в філософських трактах Г. Сковороди.
7. Проблема соціальної рівності у філософії Г. Сковороди.
8. Ідея «нерівної рівності» у філософській системі Г. Сковороди.

Література

1. Балаклицький М. Григорій Сковорода та Іван Багряний: типологічне подібність постатей / Микола Балаклицький. *Українська мова та література*. 2004. № 48 (400).
2. Іваньо І. Філософія і стиль мислення Григорія Сковороди. Київ: Наук. думка, 1983. 156 с.

3. Мишанич О. Григорій Сковорода (1722-1794). *Сковорода, Григорій Твори* : у 2т. Київ: ТОВ «Видавництво «Обереги», 2005. 2-е вид., виправ. Т. 1. С. 9–35.

4. Сковорода Григорій. Сад Божественних пісень. Сад божественних ідей / підг. тексту, передмова та коментарі Леоніда Ушкалова. Харків: Акта, 2002. 128 с.

5. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / підготовка тексту й переднє слово Л. Ушкалова / Д. Чижевський. Харків: Прапор, 2004. 272 с.

Практичні завдання

1. Визначте філософські ремінісценції в байках Г. Сковороди.
2. Охарактеризуйте філософсько-дидактичну прозу Григорія Сковороди в дослідженнях В. Ерна, Д. Багалія, Д. Чижевського, М. Редька, В. Шинкарука, І. Іваньо, О. Мишанича, В. Стуса.
3. Прокоментуйте філософські висловлювання Г. Сковороди:
«Бог і щастя – недалеко воно. Близько воно. У серці і душі твоїй».
«Дух, Господь, отець, розум, істина – те, що керує вчинками і думками справжнього християнина».
«Уся сила десятислів'я вміщається в одному цьому імені – любов»(любов до ближнього, до батька і матері, до кожної людини, повага до чужої власності, чужого життя – це основи десяти заповідей Божих – десятислів'я).
4. Вивчіть напам'ять 10 афоризмів Г.Сковороди різної тематики, наприклад:
Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю.
Не все те отрута, що неприємне на смак.
Добрий розум, робить легким будь-який спосіб життя.
З усіх утрат втрата часу найтяжча.

Безумцеві властиво жалкувати за втраченим і не радіти з того, що лишилось.

Більше думай і тоді вирішуй.

Хто добре запалився, той добре почав, а добре почати — це наполовину завершити.

У тих, хто душею низький, найкраще з написаного і сказаного стає найгіршим.

Уподібнюйся пальмі: чим міцніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійснюється вона догори.

Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру.

5. Визначте значення назви притчі «Вдячний Еродій» (у середньовічній емблематиці Еродій, тобто Чорногуз, означав шляхетність, вдячність).

6. З'ясуйте, в чому суть філософських пошуків Г.Сковороди.

МАТЕРІАЛИ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1

ПАЛОМНИЦЬКА ПРОЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Теми рефератів

1. Паломництво (пілігримство) як явище збагачення середньовічної культури, його просвітницькі засади.
2. Причини виникнення й особливості розвитку паломницької літератури в Київській Русі.
3. «Ходіння» ігумена Даниїла - зразок паломницької прози. Умови подорожі героя, їх відображення у творі.
4. Маршрут ігумена Даниїла на сучасній карті світу.

Рекомендована література

1. Білоус П. Українська паломницька проза: Історія жанру. Київ, 1998. С. 3–31.
2. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (деякі аспекти дослідження). *Слово і Час*. 2001. № 4. С. 39–43.
3. Целік Т. «Життя і ходіння ігумена Данила з Руської землі» як історико-філософське джерел. *Філософська думка*. 2002. № 6. С. 44–68.

Тема 2

ВІРШОВАНА ЛІТЕРАТУРА ЕПОХИ БАРОКО

Теми рефератів

1. Особливості розвитку поезії Бароко: жанрова специфіка, тематичне спрямування.

2. Основа виникнення релігійної, філософської і метафізичної поезії.
3. Риси барокового стилю в поезії Лазаря Барановича.
4. Творчість К. Транквіліона-Ставровецького у контексті розвитку раннього Бароко. Синтетичний характер збірки «Перло многоцінне». Метафізичні образи у збірці.

Рекомендована література

1. Коптілов В. Від Тібру до Дніпра: Шляхами поезії українського Бароко. *Сучасність*. 1997. № 3. С. 89–95; № 4. С. 93–103.
2. Крекотень В.І. Головні аспекти вивчення української барокової поезії. *Вісник Київського університету*. Київ : Либідь, 1991. Вип. 2. С. 71–76.
3. Макаров А. Великий оборонець миру, справедливості та єдності архієпископ Лазар Баранович. *Хроніка-2000*. 1999. № 31–32. С. 57–71.
4. Макаров А. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 210 с.

Тема 3

ВІРШУВАННЯ

другої половини XVII століття

Теми рефератів

1. Причини появи українського віршування, його зв'язок з шкільною освітою.
2. Збірка Л.Барановича «Аполлонова лютня».
3. «Етикетна поезія» (панегірик і геральдика)

Рекомендована література

1. Бетко І. «Nadgrobki» Лазаря Барановича – пам'ятка літератури бароко. *Слово і час*. 2003. № 12. С. 10–17.

2. Возняк М. Історія української літератури : у 2 кн. Львів: Світ, 1992–1994. 693 с.
3. Крекотень В. Українська книжка поезія кінця XVI – поч. XVII ст. Київ, 1978. С. 5–24.
4. Мишанич О. Давня українська любовна поезія. *Пісні Купідона*. Київ, 1984. С. 5–16.
5. Ярмоленко В. Два століття Київської поезії. Київ, 1984. С. 5–20.

Тема 4

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ І. ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

Теми рефератів

1. І. Величковський як майстер епіграми та її літературні джерела.
2. «Куштевні» або фігурні вірші Величковського.
3. Місце І. Величковського в історії розвитку української поезії.
4. Теорія поетичних жанрів І. Величковського.
5. Величковський як майстер барокової епіграми. Збірка «Зегар цілий и полузегарик». Фігурні вірші. Образи Ісуса Христа та Богоматері. Збірка І. Величковського «Млеко».
6. Поняття про курйозні вірші та їх розвиток в українській літературі.

Рекомендована література

1. Борисенко К. Тема часу в збірці Івана Величковського «Зегар цілий з полузегариком». *Наукові записки Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія: Літературознавство. Вип. 3 (27) / ред. кол.: Л.Фрізман (відп. ред.) та ін. Харків, 2000. С. 218–230.
2. Колосова В., Крекотень В. До питання про життя і творчість І. Величковського / Величковський І. Твори. Київ, 1972. С. 16–36.

3. Кречотень В. Українська поезія середини XVII ст. в системі східноєвропейської літератури бароко. *Українське бароко*. Київ: Наукова думка, 2001. С. 54–64.

4. Сулима М. Українське віршування кінця XVI – початку XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985.

Тема 5

ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗИНОВІЄВА

Теми рефератів

1. Поезія «ремесел» К. Зиновієва.
2. Історія відкриття і публікації поетичної збірки К. Зиновієва.
3. Загальна характеристика тематики й спрямування поетичної збірки К. Зиновієва, її художня специфіка.
4. Літературна та історико-побутова цінність віршів Климентія Зиновієва.
5. Життєвий шлях К. Зиновієва і реалістичні ознаки його поезії.
6. Поетичний маніфест К. Зиновієва і його втілення у власній творчості.

Рекомендована література

1. Кречотень В. Українська поезія середини XVII ст. в системі східноєвропейської літератури бароко. *Українське бароко*. Київ: Наукова думка, 2001, С. 54–64.

2. Сулима М. Українське віршування кінця XVI – початку XVII ст. Київ, Наукова думка, 1985.

Тема 6
ПРОПОВІДНИЦЬКА І ПУБЛІЦИСТИЧНА ПРОЗА
другої пол. XVII ст.

Теми рефератів

1. «Казання» Лазаря Барановича в книгах «Меч духовний» і «Труби».
2. «Ключ розуменія» Іоникія Галятовського.
3. «Огородок» Антонія Радавиловського.
3. «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля.
4. Погляді письменників на політичний лад і соціальний стан в Україні. Сильові особливості проповідницької і публіцистичної літератури другої половини XVII століття.
5. Причини появи проповідницько-публіцистичної прози і її специфіка.
6. Типологічні особливості проповідницько-публіцистичної прози другої пол. XVII ст.

Рекомендована література

1. Возняк М. Історія української літератури: у 2 кн. Львів: Світ, 1992–1994. 693 с.

Тема 7
ІНТЕРМЕДІЯ, ВЕРТЕП.
ДРАМА ТА ТВОРЧІСТЬ «МАНДРІВНИХ ДЯКІВ»

Теми рефератів

1. Значення інтермедій в розвитку української драми.
2. Синкретичний характер вертепної драми.
3. Композиція вертепної драми.

4. Сильові ознаки вертепної драми.
5. Причини появи творчості «мандрівних дяків» та тематика їх творчості.
6. Інтермедії до драм М. Довгалецького («Коміческе действие», «Властотворний образ»). Їх основні мотиви та характерні персонажі
7. Інтермедії до драм М. Довгалецького («Коміческе действие», «Властотворний образ»). Їх основні мотиви та характерні персонажі.

Рекомендована література

1. Гудзій М. Українські інтермедії XVII – XVIII століть. Київ, 1960. С. 5–30.
2. Єфименко П. Зразки викривальної літератури в Малоросії. *Матеріали до вивчення історії української літератури*. Т. 1. Київ: Радянська школа, 1959. С. 540–543.
3. Возняк М. Історія української літератури: у 2 кн. Львів: Світ, 1992–1994. 693 с.
4. Перетц В. Ляльковий театр на Русі. Історичний нарис. *Матеріали до вивчення історії української літератури*. Т. 1. Київ: Радянська школа, 1959. С. 508–518.

Тема 8

ПОЕТИКА ДРАМИ «МИЛІСТЬ БОЖА»

Теми рефератів

1. Історія написання драми, питання авторства.
2. Тема твору, його співзвучність з драмою Ф. Прокоповича «Володимир».
3. Ідейний зміст твору, його патріотичний пафос.
4. Образ Б. Хмельницького, засоби його творення.

5. Драматургічні особливості п'єси, її мова, композиція, зв'язок з народною творчістю.

Рекомендована література

1. Мороз З. Відображення дійсності в давній українській драматургії. Інтермедії. *Вітчизна*. 2004. № 11–12.

2. Наєнко М. Драматургія українського бароко: погляд з відстані. *Актуальні проблеми слов'янської філології*: міжвуз. зб. наук. статей / відп. ред. В.О. Соболев та ін. Київ : Знання України, 2005. Вип. X : Лінгвістика і літературознавство С. 211–219.

3. Працьовитий В. Образ Богдана Хмельницького у шкільній драмі «Милость Божія». *Українська історична драма*. Львів : Ліга-Прес, 2002. С. 7–21.

4. Сулима М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. Київ : ПЦ «Фоліант»; ВД «Стилос», 2005. 368 с.

Тема 9

САТИРА

XVIII століття

Теми рефератів

1. Соціально-політичні обставини формування жанру.
2. Тематичне спрямування соціально-політичної сатири та її герої.
3. Герої викривально-побутової сатири.
4. Літературна концепція І. Некрашевича.
5. Діалоги І. Некрашевича з селянського побуту.
6. Використання І. Некрашевичем фольклору та народної мови в своїх творах.
7. Віршовані листи І. Некрашевича.

8. «Супліка» або «Замисел на попа» (до історії написання і авторства твору).

9. Зміст і побудова твору, соціальна загостреність та особливості стилю.

Рекомендована література

1. Давній український гумор і сатира / Упорядник Л. Махновець. Київ, 1959.

2. Шолом Ф. Соціально-політична сатира. *Матеріали до вивчення історії української літератури*. Т. 1. Київ: Радянська школа, 1959. С. 543–573.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Поняття про давню українську літературу, її особливості. Періодизація давньої української літератури. Жанрове розмаїття давньої літератури.

2. Перекладна література. Переклад Біблії та біблійних книг. Найдавніші переклади Біблії, які дійшли до нашого часу. Найвідоміші скрипторії на території Київської Русі.

3. Перекладні твори біблійної тематики. Світська література. Апокрифи. Розкрийте зміст найпопулярнішого апокрифу «Ходіння Богородиці по муках».

4. Оригінальна література Київської Русі. «Повість минулих літ» Нестора її ідейне спрямування. Нестор видатний літописець Київської Русі. Галицько-Волинський літопис. Київський літопис.

5. Основні ідеї «Повісті минулих літ» Нестора втілені в легендах про княгиню Ольгу, про обрання князем Володимиром віри, про білгородський кисіль, про братів-мучеників Бориса і Гліба, про Василя Теремовлянського.

6. Ораторська проза. «Слово про Закон і Благодать» Іларіона як зразок епідейктичного красномовства.

7. «Повчання дітям Володимира Мономаха» як зразок дидактичного красномовства. Мономах про ідеал князя-християнина; княже милосердя; турбота про підлеглих; вірність клятві, миролюбство.

8. «Слово про похід Ігорів» – найвидатніша пам'ятка оригінальної літератури Київської Русі. Історія викриття і вивчення «Слова...», історична основа твору, тема, ідея жанр.

9. «Слово...» як твір монументального історизму, жанрова система твору.

10. Ренесанс в давній українській літературі. Причини виникнення української латиномовної поезії.

11. Поема Севастьяна Кленовича «Роксоланія». Тематично-ідейний зміст твору. Образ України в поемі.

12. «Віршова посвят ...» Юрія Дрогобича як зразок ренесансної поезії. «Похвала на герб ...» Герасима Смотрицького її ренесансне спрямування.

13. Поняття про полемічну літературу. Причини і час виникнення полемічної літератури.

14. Стисла характеристика тематично-ідейного змісту найважливіших українських полемічних творів «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького, «Тренос (плач східної церкви)» Мелетія Смотрицького.

15. Час і причини написання «Послання до єпископів» Івана Вишенського. Особливості жанрової природи твору. Композиція «Послання...». Засоби творення образів єпископів-ренегатів.

16. Поняття про шкільну драму: причини появи, зв'язок із західноєвропейським театром. Теорія шкільної драми.

17. Драми великоднього та різдвяного циклу (драми-містерії). «Слово про збурення пекла» (друга пол. XVII століття). Поняття про драми-міраклі «Олексій, чоловік Божий» (1674 р.).

18. Інтермедії: час виникнення, походження та ідейно-естетичні функції. Дві інтермедії до драми Якуба Гаватовича. Відмінність інтермедії від інтерлюдії.

19. Український вертеп.

20. Феофан Прокопович як теоретик літератури. Основи теорії драми в поетиці 1705 року. Трагікомедія Феофана Прокоповича «Володимир», її новаторський характер і місце в розвитку української історичної драми. Традиції класицизму в драмі Феофана Прокоповича «Володимир».

21. «Синопис» (1674) як тенденційна інтерпретація української історії. Процарська спрямованість літопису.

22. Поняття про козацькі літописи як самобутнє явище давньої української літератури. Літопис Самовидця: тематично-ідейний зміст, композиція, суспільний ідеал літописця.

23. «Дії презильної битви Богдана Хмельницького, гетьмана запорізького, з поляками Григорія Граб'янки (1710)»: джерела. композиція, особливості жанру як барокового історичного роману. Образна система твору.

24. Сказання про війну козацьку з поляками Самійла Величка: особливості композиції. стилю. Гуманістичний пафос літопису

25. «Історія Русів» – вершинний твір барокової історіографії. Ідеї автономізму та республіканізму.

26. Життєвий шлях Григорія Савича Сковороди.

27. Традиції напряму бароко в творчості Григорія Савича Сковороди.

28. Історія появи збірки «Сад божественних пісень» Г. Сковороди. Основні мотиви віршів Г. Сковороди, їх філософський характер. На матеріалі поезій «Ой, ти пташко жовтобоко», «Не піду в город багатий», «Злети на небеса, хоч у Версальські ліса», «Всякому місту звичай і права», «Чистим можеш бути душею», «Василеві Омарі».

29. Жанр байки в українській літературі 16–18 століття. Історія створення збірки «Байки Харківські». Погляди Г.Сковороди на жанр байки (лист-посвята П.Ф. Панькову). Особливості байок Г.Сковороди.

30. Ідейно-тематичні групи байок Г.С. Сковороди зі збірки «Байки харківські» на матеріалі байок «Бджола та Шершень», «Собака та Вовк», «Голова і Тулуб», «Чиж і Щиглик», «Жайворонки».

31. Педагогічні погляди Г. Сковороди та їх реалізація в практичній діяльності на матеріалі притчі «Вдячний Родій».

32. Вчення Г. Сковороди про три світи та дві натури. Поняття про «макро-» та «мікрокосм» у філософській інтерпретації Г. Сковороди. Трактат «Розмова звана алфавіт чи буквар світу».

33. Потрактування Г. Сковородою Біблії як «світу ідей». Трактат «Розмова звана алфавіт чи буквар світу».

34. Концепція «сродної праці» та її реалізація в філософських трактах Г. Сковороди. Трактат «Розмова звана алфавіт чи буквар світу».

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автентичний (грец. authentihos – справжній) – цілком вірогідний, дійсний.

Автентичними вважають оригінальні, точні тексти художніх творів певних авторів.

Автограф (грец. autos – сам, grapho – пишу) – власноручний рукописний текст певного автора, первісний рукопис давнього часу.

Агіографія (від грец. agios – святий, grapho – пишу) – літературний жанр, призначений для розповіді про святого; житіє святого.

Анонімний – невідомо ким написаний, непідписаний твір.

Антропоцентричність – людиномірність філософських досліджень, їхнє безпосереднє спрямування на людину, осмислення її сутності, призначення у світі та можливість досягнення щастя у звичайному житті.

Апокрифи (від грец. – таємний, прихований) – оповідання легендарного характеру на біблійну тематику, що доповнювали або уточнювали Святе Письмо, але не увійшли у канонічний текст Біблії.

Архетип (грец. arche – початок, typos – слід, відбиток) – прообраз, первісний образ, ідея, давній взірєць колективної підсвідомості, який існує у пам'яті поколінь і може розгортатись в усній та писемній формі у вигляді символів.

Афоризм (грец. aphorismos – визначення) – короткий влучний оригінальний вислів; узагальнене судження, виражене в лаконічній формі, подеколи несподівано парадоксальний.

Байка – коротке, переважно віршоване, алегоричне оповідання, в якому закладено дидактичний зміст.

Бароко (з італ. barocco – дивний, химерний) – напрям у мистецтві та літературі XVII – XVIII ст., художній системі якого властиві мінливість,

поліфонічність, ускладненість форми, а також поєднання релігійних і світських мотивів, образів, контрасти, алегоризм та метафоричність.

Бурлеск (італ. *byrlesko* – жарт) – вид комічної, пародійної поезії, у якій серйозний зміст викладено навмисно грубо, зниженою мовою, або про буденне йдеться піднесено.

Вертеп (старослов. – печера) – народний ляльковий театр у двоповерховій скриньці, відкритій з одного боку для глядачів. Верхній ярус призначався для розігрування сюжетів релігійного характеру, нижній – для побутових інтермедій.

Відродження – культурно-історична епоха, для якої характерне відродження класичної античної культури, мистецтва та науки після їх занепаду в часи Середньовіччя.

Вінці – добірки пов'язаних змістом і адресатом молитовних епіграм, звернених до Ісуса Христа, Богородиці, ангельських сил, святих, царів та їхніх небесних патронів.

Геральдичні вірші – різновид емблематичної поезії, віршовані підписи під гербами знатних осіб, родів, організацій, що пояснювали символічні зображення гербів та прославляли тих, кому вони належали.

Гомілетика (грец. *homileo* – спілкування з людьми) – розділ курсу риторики, що розкривав теорію і практику складання та проголошення церковної проповіді.

Гуманізм (лат. *humanus* – людський, людяний) – ідейний напрям світської думки епохи Відродження, в системі якого провідне місце посідала людина.

Гумор – різновид комічного, відображення смішного, кумедного в життєвих явищах і людських характерах.

Декламація (лат. *deklamare* – вправлятися у красномовстві) – віршований твір, який виконували під час різдвяних чи великодніх свят.

Діалог (грец. dialogos – бесіда, розмова) – віршований твір на релігійну чи історичну тематику, побудований за принципом розмови двох осіб).

Драма (грец. drama – дія) – 1. Літературний рід, твори якого побудовані у формі дії з використанням діалогічної мови і призначені для сценічного виконання. 2. Літературно-театральний твір серйозного, але не героїчного змісту (на відміну від трагедії).

Епіграма (грец. epigramma – напис) – короткий віршований твір (від одного до тридцяти рядків), для якого характерна афористичність, сконцентрованість думки, гра слів, співзвуччя і повтори, влучність і дотепність.

Епістола (грец. epistole – лист) віршована – ліричний жанр, послання або лист у віршовій формі.

Епітафія (грец. epitaphios – надгробне слово) – надмогильний напис у віршах чи прозі.

Есхатологія (грец. eschatos – останній, кінцевий; logos – слово, вчення) –
1. Сукупність релігійних уявлень про кінець світу, кінцеву долю людини.
2. Літературні твори, написані під впливом цього вчення.

Етикетна поезія – вірші різних жанрів, що виголошувалися на урочистостях, писалися з приводу тих чи інших дат і подій, на честь видатних осіб.

Євангеліє (грец. euangelion – добра звістка) – жанрове визначення перших чотирьох книг Нового Завіту.

Єзуїти – члени чернечого католицького ордену Товариство Ісуса, створеного 1534 року для боротьби з інакомислячими.

Житіє – епічний повчальний твір із розвинутим сюжетом, побудованим на матеріалі біографії реальних або легендарних осіб, котрих християнська церква проголосила святими.

Інтермедія (лат. intermedius – проміжний, середній) – невеликий за обсягом розважальний драматичний твір переважно комічного характеру, який виконували між актами шкільної драми.

Іронія (грец. *eironeia*, букв. – удавання) – насмішка у прихованій, удаваній формі.

Історіографія – 1. Наука, що вивчає розвиток і нагромадження знань з історії суспільства, а також історичні джерела. 2. Сукупність історичних творів, що стосуються певного періоду або якої-небудь проблеми; історична бібліографія.

Казання – промова релігійно-повчального змісту, яка виголошується в церкві під час відправи.

Канон (лат. *canon* – правило, норма) – встановлене християнською церквою правило, яке не підлягає перевірці та сумнівам і повинно сприйматись як богонатхненна істина.

Канонізація – зарахування церквою до лику святих і введення культу нового святого.

Канонічний текст – текст, обов’язковий для користування у незмінному варіанті (наприклад, біблійний канонічний текст).

Кирилиця – абетка, що мала 43 літери: 24 – візантійського (грецького) алфавіту і 19 – для передавання фонетики слов’янських мов.

Козацькі літописи – історико-літературні твори, що виникли у козацькому середовищі і виражали його ідеологію, бачення історичних подій.

Класицизм – напрям у європейській літературі та мистецтві, який уперше заявив про себе в італійській культурі XVI ст. Для класицизму характерна орієнтація на античну літературу, яка проголошувалася ідеальною, класичною, гідною наслідування.

Компіляція (лат. *compilatio* – крадіжка, грабіж) – неоригінальна, несамоцільна літературна чи наукова праця, заснована на запозиченні чужих творів; поширена в літописанні та збірниках.

Латини – християни латинського віросповідання, католики, латиняни, латинники.

Лірика – рід художньої літератури, який виражає внутрішнє життя людини (переживання, враження, емоції, настрої), є суб'єктивним вираженням почуттів, ліричного Я.

Літописи – історико-літературні твори, в яких виклад історичних подій здійснюється за роками (літами) в їх хронологічній послідовності.

Літописне оповідання – розповідь, що спирається на факт (факти) і позначена розгалуженим сюжетом, авторською інтерпретацією певних подій.

Мандрівні дяки (— миркачі, — пиворізи, — бакаляри, — бурсаки, — волочачіся ченці) – учні та студенти навчальних закладів України XVII – XVIII ст., вихідці з бідних родин, які під час канікул заробляли собі на прожиття миркуванням – проханням милостині. З цією метою вони склали гумористично-сатиричні вірші-травестії та орації, були творцями т. зв. нищенських віршів (про злиденне життя школярів), інтермедій та вертепної драми.

Медієвістика (лат. *medium aetatis* – середньовіччя) – розділ літературознавства, який вивчає розвиток літератури середньовіччя.

Мемуари (лат. *memoria* – пам'ять) – жанр, близький до історичної прози, наукової біографії, документальних історичних нарисів, нотатки про події минулого, свідком чи учасником яких був автор.

Мінея (грец. *minea* – місячний) служебна (Часослов) – хронологічно впорядковані тексти церковних відправ на кожен день місяця, серед яких особливе літературне значення мали поетичні та образні, емоційно наповнені тексти пісень.

Міраклъ (від лат. *miraculum* – чудо) – жанр середньовічної релігійно-повчальної драми, за основу якої бралися розповіді про чудеса святих.

Містерія (гр. *mysterion* – таїнство, таємний релігійний обряд на честь якогось божества) – західноєвропейська середньовічна релігійна драма на біблійний сюжет, яку розігрували на Різдво чи Великдень.

Мораліте (франц. *moralitee*, від *moralis* – моральний) – драматичний твір повчального характеру з алегоричними дійовими особами на морально-етичну тематику.

Монументальний стиль – сукупність ознак, які характеризують твори певного часу, наряду, індивідуальну манеру письменника. Для монументального стилю характерні економність стильових елементів, обмежена кількість художніх засобів, простота синтаксису, використання сталих форм, зосередження на змісті, його діловий виклад.

Ораторська (лат. *orator*, від *oro* – говорю) **проза** – церковне красномовство, оформлене у жанрі проповіді, призначене для проголошення (як елемент служби Божої) і читання (збірники проповідей).

Орнаментальний стиль – сукупність ознак, які характеризують твори певного часу, наряду, індивідуальну манеру письменника. Для монументального стилю характерні такі ознаки: багатоплановість змісту, поєднання різних тем, відгалуження від основної теми, символічно-гармонічне зображення, використання різноманітних художніх засобів, яскравий синтаксис.

Палея – скорочений виклад старозавітної історії. В Україні були поширені історична Палея, Тлумачна Палея, Хронографічна Палея.

Паломник (прочанин або пілігрим) (від лат. *peregrinus* – мандрівник) – людина, яка здійснила мандрівку у Святі місця з метою духовного очищення.

Паломницька проза – твір, у якому паломник (мандрівник до святих місць) розповідав про побачене і почуте в далеких краях.

Панегірик (грец. *panegyrikos logos* – урочиста промова) – поетичний жанр, найхарактерніша ознака якого – прославлення та звеличення визначної події чи подвигів видатної людини, твір, написаний в урочистому тоні — високим стилем.

Паремійник – старозавітний текст.

Патерик (грец. *paterikon*, від *pater* – батько) – збірник оповідань церковно-релігійного змісту про життя ченців певного монастиря.

Переклад – текст, слово, усне висловлювання, а також літературний твір, перекладений з однієї мови на іншу.

Переспів – вірш, написаний за мотивами поетичного твору іншого автора, з елементами, наближеними до перекладу, але відмінний від нього ритмічною структурою.

Плач («лямент», «тренос») – ліричний жанр оплакування, літературна стилізація голосіння з трагічного приводу.

Повчання – літературний жанр із виразною морально-дидактичною метою, яка розгортається у формі риторичних настанов, підкріплених авторитетними писемними джерелами.

Подвижник – людина, яка з релігійних мотивів піддає себе всіляким нестаткам або стражданням (пустельництво, відмова від благ земного життя), завдяки чому здійснює релігійно-моральний подвиг особливого служіння Богу і тим самим підносить себе до релігійної досконалості. Багатьох П. канонізовано християнською церквою як святих.

Поетика – навчальний теоретичний курс в освітніх закладах України XVII – XVIII ст., який містив основи літературно-теоретичних знань.

Полеміка – суперечка, зіткнення різних поглядів у процесі обговорення будь-яких питань.

Полемічна література – твори української, польської і білоруської літератури (послання, листи, трактати, памфлети), що з'явилися у другій половині XVI ст. у зв'язку із державною і релігійно-ідеологічною політикою Польщі і католицизму, спрямованою на полонізацію і окатоличення українського і білоруського народів.

Послання – різновид епістолярного жанру; твір, написаний у формі звернення до певної особи чи багатьох осіб, присвячений актуальним проблемам свого часу.

Притча – повчально-алегорична оповідь, у якій фабула підпорядкована моралізаційній частині твору. На відміну від багатозначності тлумачення байки у притчі зосереджена певна дидактична ідея.

Пролог (грец. pro – передмова, logos – слово) – збірник стисло викладених житій святих, розташованих у календарному порядку відповідно до церковних свят.

Протестантизм – одна із гілок християнства, що виникла у XIV – XV ст. та ґрунтується на перегляді усталених канонів і віросповідань.

Протограф (грец. protos – перший, grapho – пишу) – первісний текст, на який опираються пізніші списки та варіанти цього тексту.

Псалом (грец. psalmos – пісня) – пісня релігійного змісту.

Псалтир – збірник релігійних пісень та гімнів.

Псевдонім (грец. pseudonymos – несправжньо іменований) — вигадане ім'я, яким через певні причини підписують літературний твір.

Редакція (лат. redactus – приведення до ладу) твору – різновид тексту (варіант) літературного твору, який є результатом суттєвої зміни переписувачем оригіналу (обсягу, композиції, манери викладу).

Ремінісценція (лат. reminiscentia – згадка) – відчутний у літературному творі відгомін іншого літературного твору.

Ренесанс – культурно-історична епоха, для якої характерне відродження класичної античної культури, мистецтва та науки після їх занепаду в часи Середньовіччя.

Реформація (лат. reformatio – поліпшення, перетворення) – релігійний рух другої половини XVI – першої половини XVII ст. у Західній та Центральній Європі, що набрав форми боротьби проти католицької церкви.

Риторика – 1. Наука красномовства, ораторське мистецтво. 2. Навчальний теоретичний курс в освітніх закладах України XVII – XVIII ст., в якому викладалась теорія красномовства. 3. Підручник із цього предмета.

Рукопис – у первісному значенні – текст твору, написаний письменником (чи переписувачем) від руки. Цим терміном називають також оригінал твору.

Сатира (лат. *satira* – суміш, усяка всячина) – 1. Особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в гострому осудливому осміянні негативного. 2. Ліро-епічний жанр віршованої творчості із настановою на викривальне засудження сміхом суспільних явищ або моральних рис людей.

Світогляд – сукупність переконань, поглядів на оточення, життя, світ та різні сторони буття.

Середньовіччя – історична епоха, що охоплює час від падіння поганського (античного) язичницького світу до початку поширення ренесансних ідей. В українській культурі це період від кінця X до середини XV століть.

Силабічне (грец. *syllabe* – склад) віршування – система віршування, що характеризується рівною кількістю складів у рядках (11, 13), парним римуванням, наявністю цезури; поширена в українській поезії XVI – XVIII ст.

Силабо-тонічне (грец. *syllabe* – склад, *tonus* – тон) віршування – система віршування, якій властиве рівномірне чергування наголошених і ненаголошених складів у рядку, однакова кількість складів у римованих рядках.

Синкретизм – нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, нерозвинутого стану будь-якого явища.

Сказання – розповідь про дійсні події, викладені образно, у художньому стилі.

Слово – у середньовічній літературі – один із жанрових різновидів проповідницької прози, що відзначався особливою поетичністю та ритмічністю вислову.

Список – рукописна копія певного твору, його варіант.

Топографія – різновид середньовічної перекладної літератури природничо-наукового змісту, що містив географічні і топографічні описи земель і країв.

Трагікомедія – драматичний твір, у якому поєднано елементи трагедії і комедії.

Трактат (лат. *traktatus* – розгляд, обговорення) – науково-теоретична праця, в якій аналізується складна проблема, всебічно аргументується нова концепція автора.

Уніати – прихильники унії (див. унія).

Унія – об'єднання, союз церков.

Учительна проза - різновид повчальної, дидактичної літератури.

Фацеція (лат. *facetia* – жарт, дотеп) – смішне коротке оповідання, побудоване на основі анекдоту з дотепною кінцівкою, створене бурлескним стилем.

Фігурний вірш (лат. *figura* – зовнішній вигляд, образ) – вірш, у якому синтезовано властивості звукових та візуальних мистецтв, втілені у винахідливій, переважно графічній, формі.

Філософський вірш – вірш, спрямований на філософське осмислення світу, вияв філософських поглядів ліричного героя.

Ходіння – жанр паломницької прози, у якому паломник розповідав про побачене і почуте під час мандрів.

Хроніка (грец. *chronika* – літопис) – твір середньовічної історіографії, в якому висвітлюються основні події всесвітньої історії, використовуються біблійні та античні міфи, фантастично-легендарний матеріал.

Хронограф (грец. *chronos* – час, *grapho* – пишу) – зведений огляд найважливіших історичних подій, зроблений на основі візантійських джерел та біблійних легенд.

Часослов – православна церковна книга, яка містить тексти для богослужінь та молитов.

Четья-Мінея – збірник життєписів святих, повчань та інших релігійних текстів на кожен день і місяць церковного календаря відповідно до служб пам'яті святих, що встановлені у православній церкві.

Шкільна драма – жанр драматичної літератури, який творили в Україні в XVII – XVIII ст. викладачі та студенти тогочасних шкіл та колегіумів.

Шкільний театр – театральна практика (написання сценаріїв, режисура, вистави) в українських школах XVII – XVIII ст.

Розділ II.

НОВА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА (перша половина ХІХ ст.)

На столітній ювілей української літератури

Леся Українка

У кожного люду, у кожній країні
Живе такий спогад, що в його в давнині
Були золотії віки,
Як пісня і слово були у шанобі
В міцних сього світу; не тільки на гробі
Складались поетам вінки.
За пишнії хрїї, величнії оди
Король слав поетам-співцям нагороди,
Він славу їх мав у руці;
За ввічливі станси, гучні мадригали
Вродливиці теж нагороду давали,
Не знали погорди співці.
І щонайпишнішії дами з придворних
Вдавали на сцені субреток моторних,
Щоб слави і втіхи зажить;
Сама королева здіймала корону,
Спускалась додолу з найвищого трону
Поетовій мрії служить.
Богам були рівні співці-лауреати
І гордо носили коштовнії шати
У панськім магнатськім гурті;
Цвіли в них і лаври, і квіти барвисті,
І навіть терни їх були позлотисті,
Кайдани – і ті золоті !

* * *

Так... в кожній країні є спогади раю!
Нема тільки в тебе їх, рідний мій краю!
Були й за гетьманів співці;
З них деякі вічнії співи зложили,
А як їх наймення? і де їх могили,

Щоб скласти хоч пізні вінці!
Цурались вони кучерявої хрїї
І вабили очі їм іншої мрії,
Не вів до палацу їх шлях:
Не оди складали, а думи народу,
Не в стансах прославили милої вроду,
А в тихих, журливих піснях...
Ті вічні пісні, ті єдинії спадки
Взяли собі другі поети-нащадки
І батьківським шляхом пішли;
Ніхто їх не брав під свою оборону,
Ніхто не спускався з найвищого трону,
Щоб їм уділяти хвали.
Чоло не вінчали лавровії віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани,
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,
То вже не були золоті...

1898

Тема 1

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ ХІХ ст. В КОНТЕКСТІ НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОБЛЕМ

Матеріал до вивчення теми

Письменницька спадщина нерозривно пов'язана з особливостями літературно-мистецького життя українського народу. Митці ХІХ ст. брали активну участь у цьому процесі, про що свідчать зокрема архівні джерела означеного періоду. Розмаїття проблем, порушуваних письменниками в листах і щоденниках, свідчить про бурхливі культурно-мистецькі процеси, що відбувалися в цей складний і водночас неоднорідний для розвитку української літератури період.

М. Возняк у 1927 р. зазначав про відсутність ґрунтового нарису про громадський рух в Україні ХІХ ст., наголошуючи на цінності листів і записок того часу. К. Юнг писав: «Кожна епоха – це як душа окремої людини. У неї свій, особливий, специфічно обмежений стан підсвідомості і потребує певної компенсації, яка потім, власне, й відбивається через колективне підсвідоме в той спосіб, що поет або віщун надає словесного виразу не висловлюваному цим моментом часу і чи то образам, чи виводить на сцену те, чого очікує незбагненна потреба усіх, – в Добрі чи уві сні, для спасіння епохи чи для її знищення» [1, с. 131].

Діяльність українського письменства ХІХ ст. знайшла своє продовження у наш час. За влучним визначенням О. Борзенька, «словесність, вбувши яскравим віддзеркаленням етнічної ментальності, виступила водночас одним із найбільш вагомих чинників творення новочасного національного буття» [2, с. 3].

Літературно-мистецьке життя перших десятиріч XIX ст. відбувається також на тлі певних політичних та суспільних подій. Ліквідація української автономії, зруйнування Катериною II Запорозької Січі, нове закріпачення селянства – усе це зумовило докорінні зміни в духовному житті народу.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – це епоха розкладу феодально-кріпосницьких і розвитку капіталістичних відносин. Україна перебувала в складі двох імперій: царської Росії та цісарської Австрії. Інтелігенція піднімалась проти самодержавства та кріпосництва. У цій бурхливій боротьбі брали активну участь і письменники, вони намагалися збагатити українську літературу досвідом інших літератур. В. Петров про цей час зауважував: «Зруйновано національну державу, відроджено культуру. Можна не жити окремим державним життям, не мати свого «короля, сенату й війська» і *жити самотійним духовним життям; жити духом* (курсив наш. – В. П.), не жити царством» [3, с. 94]. Саме ця закодована формула «жити духом, не жити царством» стала поштовхом до зміни українського національного буття, в якому особливе місце посіла література – «вона стала «літературою національного відродження» [2, с. 4–5].

Україну прибрала до рук царська Росія, а це вкрай негативно позначилося на розвитку національної літератури, освіти, культури тощо. Перший удар було зроблено по освіті: Київська академія та колегіуми стають духовними закладами, а українці здобувають освіту в навчальних закладах Москви та Петербурга. Усе робилося задля однієї умови – знищити дух українства. Автори сучасного підручника з історії української літератури XIX ст. зазначають: «Загарбання і розчленування українських земель різними державами, що призводили до роз'єднання економічного, політичного й значною мірою культурного життя, запровадження 1783 р. царським урядом кріпосного права на Лівобережній і Слобідській Україні,

знищення залишків політичної автономії України, перетворення її на одну із сировинних провінцій Росії, національне гноблення, перетягування за допомогою політичних і економічних чинників української шляхти на бік офіційної Росії чи Австрійської імперії, її денаціоналізація неминуче спричинялися до відставання України в темпах економічного, політичного й культурного розвитку, *гальмували формування національної самосвідомості українського народу, консолідацію його в націю (курсив наш. – В. П.)*» [4, с. 20]. Виходячи з того, що мова – це найперший і найголовніший чинник формування нації, все робилося для того, щоб не дати українській мові розвиватися. У спогадах Т. Селіванова знаходимо факт такого знищення мови: «Так помещик сумского уезда Хрущов, в конце XVIII века, обратился к архиерею с просьбой об учителе, прибавляя, чтоб выслать такого, «который бы учил детей говорить *по-русски* (курсив автора. – Прим. наша. – В. П.), а не по-малороссійськи» [5, с. 298]. У 1807 р. в училищах Харкова учителів, які розмовляли з учнями українською, змушували переходити на російську мову.

XIX століття характеризується широким розквітом нових ідей. Висвітлення національної ідеї в художньо-естетичній спадщині є вельми актуальною проблемою. Олексій Гончар зазначає «Вираження та філософське, історіософське, політичне осмислення української ідеї набувало в літературі першорядного значення як завдання врятування нації, її культури, мови від насильницької асиміляції. Перші десятиріччя XIX ст. ознаменувалися подихом ідей національно-культурного відродження» [6, с. 66]. До розробки національної ідеї були причетними М. Грушевський, Д. Донцов, Т. Зіньківський, М. Костомаров, П. Куліш, В. Липинський, І. Нечуй-Левицький, Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, П. Юркевич, Д. Чижевський та ін. «Момент власне критичного осмислення свого національного буття, проблеми, перед якою стоять Україна й українськість, проявляється через усвідомлення ширшого,

порівняльного контексту. Воно звучить у нечисленних, але ключових і просто етапних листах Куліша до Костомарова саме з кирило-мефодіївського періоду (1846–1847 рр.) воно звучить як право українців (і тут, до речі, чи не вперше слово «українець» вживається в програмовому, національному звучанні)» [7, с. 92].

Водночас національна ідея увібрала в себе етнопсихологічні риси, суспільно-політичні вияви попередніх історичних епох, зокрема важливий аспект – самоусвідомлення народом себе як нації. Принцип історичності визначає спільну інтеграцію нації; принцип етнічності характеризує ідентифікацію нації на певній території, її еволюцію в історичному розвитку нації; принцип духовності є якісною характеристикою й етнічності.

Саме в цей період починає формуватися нове життя спільності, яке спирається на ідентичність мови та культури. Німецький філософ Йоган Гердер віддавав перевагу національній мові й фольклору у формуванні нації. Розглядаючи концепцію нації, О. Субтельний наводить три головних етапи еволюції національної свідомості: «На початковому етапі, позначеному дещо ностальгічними настроями, невелика група вчених-інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що незабаром самотність їхнього народу зникне під навалом імперської культури. Другий, або культурницький, етап, як правило, ставав періодом несподіваного «відродження» місцевих мов, їх дедалі ширшого використання в літературі та освіті. І на третьому, або політичному, етапі відбувалося зростання національних організацій і висунення національно орієнтованих вимог, за якими у більшій чи меншій мірі крилося прагнення до самоврядування. Як ми пересвідчимось, в цю загальну модель добре вписується еволюція української національної свідомості» [8, с. 201]. Тому цілком зрозуміло, що наше письменництво, інтелігенція зосередили свою увагу на певних рисах етнічної спільноти:

історії, фольклорі, мові та літературі. Цілком виправданою є думка історика, що «шлях до національної свідомості був вимощений книгами» [8, с. 203]. Саме тому українська та європейські літератури посідали особливе місце у формуванні української нації.

І. Франко вважав, що «прогресивно спрямований рух», який за серцевину мав українську ідею, «під впливом трьох українських діячів, представників трьох різних поколінь, поширився здебільшого між інтелігенцією, а частково й між народом: у 60-х роках XIX ст. домінував вплив Куліша, у 70 - 80-х – Драгоманова, а в 90-х – Грушевського. З цих трьох напрямів перший можемо назвати формально національним, другий – радикально-соціальним, і третій – національно-радикальним» [9, с. 189]. Вважаємо за необхідне додати й постать Т. Шевченка, який по праву був одним із перших речників національної ідеї, яка відобразилась у програмових художніх творах поета.

Представники Росії вороже ставилися до прагнення українців відродити національну самостійність у всіх сферах розвитку суспільства і намагалися постійно наглядати за цим процесом. Унаслідок перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. Росія починає розвиватися прискореними темпами, велику роль тут зіграли ідеї Просвітництва, які проникли і в Україну. Як наслідок – на Лівобережній Україні виникають осередки нової політичної, філософської, історичної думки. Визначна роль у цій діяльності належить Харківському університету, який дав поштовх до заснування української періодичної преси, що було вкрай необхідним для розбудови націєтворення. Виникнення преси на східноукраїнських землях мало й політичний характер, тому що це був своєрідний захист української культури, історичної минувшини й збереження національної спільноти. Вже перші паростки преси засвідчують яскраво виражений національний характер, на відміну від преси московської, яка «була продуктом уряду чи урядових чинників» [10, с. 39]. Представники українського письменства

Г. Квітка-Основ'яненко та П. Гулак-Артемівський активно взяли до видання журналів «Украинский вестник» (1816 - 1819) та «Украинский журнал» (1824 - 1825). Тут друкують власні епіграми Квітка-Основ'яненко, місцеві літератори, з'являються деякі матеріали українською мовою. «Украинский вестник» знайомив читачів з історичними творами, (наприклад, «Гетьман Хмельницький»), науковими розвідками («Сковорода»), критичними статтями тощо. Видавці в першому номері зауважували, що переслідують єдину мету – ознайомлення читачів з історією рідного краю. Усі автори статей і матеріалів працювали на розбудження національної самосвідомості, П. Гулак-Артемівський стверджував думку писати тільки рідною мовою. Можливо, це й стало поштовхом до заборони журналу царським урядом.

Згодом у Харкові з'явився інший журнал «Харьковский Демокрит, тысяча первый журнал» (1816), який мав зовсім протилежний характер і гумористичне спрямування. Дописувачі «Украинского вестника» змушені були співпрацювати з новоствореним органом, однак журнал проіснував недовго.

Наявний вакуум періодичної преси заповнило нове видання «Харьковскія известія, листы в четырех отделениях» (1817 - 1823) – ця газета мала більш побутовий характер, тут друкувалися оголошення, місцеві й світові новини, лише Г. Квітка-Основ'яненко подавав статті про Харківський університет. Науковою логічністю відзначається видання О. Склабовського «Украинский журнал», де «господствовала строгая наука, в настоящем смысле этого слова» [5, с. 206]. Фактично завдяки П. Гулаку-Артемівському цей журнал продовжив програму «Украинского вестника». Тут також порушувалося питання про необхідність вивчення своєї мови (зокрема у статті О. Склабовського «Про користь і цілі поезії». – 1824. – № 3), до обговорення цієї проблеми приєднався і Г. Квітка-Основ'яненко. Усі українські часописи в час зародження

розвивалися у двох напрямках: перший – це матеріали історичні, етнографічні й твори красного письменства, а другий – сатирично-літературний. Незважаючи на це, всі видання мали на меті одне – прислужитися пробудженню в суспільстві національної свідомості, думки тощо. Саме це, на думку А. Животка «провадило до організації національно-громадських сил й створення основ їх розвитку» [10, с. 40].

Хоча суспільна свідомість означеного часу і розвивається під впливом загальноєвропейських ідей, викладачі Харківського університету в статтях виступали проти наслідування іноземних зразків, особливу увагу приділяючи мові: «Пробудження любові до рідної мови й літератури було одним із програмових в «Украинском журнале» й орієнтувало молоду українську літературу на художнє дослідження народного життя, спонукало на те, щоб література цікавилась не тільки історією народу, а й тогочасними його потребами» [4, с. 24 – 25].

Літератори розуміли важливість поширення інформації про Україну. Українці, що перебували в Москві та Петербурзі, починають свою літературно-культурну діяльність, письменники беруть активну участь у літературному житті, послуговуючись як російською, так і українською мовами. Т. Шевченко, М. Гоголь, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров та деякі інші вихідці з України пишуть російською мовою на українські теми. Це було характерно для початку XIX ст., бо українські письменники через російського читача прагнули розповісти про Україну, її мову, історію, звичаї. У XIX - на початку XX ст. як у російській, так і в українській літературах спостерігалось високе піднесення епістолярної культури. З огляду на суспільно-політичні обставини означеного періоду, листування в той час відігравало надзвичайну комунікативну роль, «значною мірою сприяло духовному зближенню багатьох письменників та поширенню серед них прогресивних ідей», - наголошує В. Святовець [11, с. 7].

На підтвердження права на існування української мови в літературі з'являються поетичні переклади, переспіви надбань світової літератури. У цій галузі активно працював ректор Харківського університету П. Гулак-Артемівський, який вільно перекладав поезію французького класицизму і викладав студентам польську мову та літературу. Чимало місця в листах письменника приділено питанню статусу польської мови, зокрема він писав, що це «язык единобратный, умевший воспользоваться всеми сокровищами древней учености и нашего собственного языка и в благодарную замену сему отверзающий богатства свои нашему» [12, с. 8]. До цієї справи активно залучав ректор і студентство, про що повідомляв у листі до З. Доленги-Ходаковського: «Ми збільшуємо наше бажання вчитися польської мови, захоплюємось нею до такої міри, що тільки протягом одного року студенти університету переклали віршами й прозою біля восьми-десяти уривків з різних польських авторів; значна частина цих перекладів з'явилася в російських журналах; крім того перекладено твори Красіцького, Нарушевича, Карпінського, Яна Сидецького, К. Швейковського, графа А. Потоцького та інших. Щодо мене особисто, то скажу лише одне: ніколи я не перестану пишатися з того, що, будиши росіянином, а не поляком, я ледве не перший у російському університеті поставив собі за мету познайомити своїх одноплемінників з красою та багатством польської мови» [12, с. 211 – 212].

Наукова й громадська діяльність П. Гулака-Артемівського була різноманітною, однак у ній домінували просвітницькі й націєтворчі ідеї. У цей же час помітно зросла зацікавленість письменників епістолярієм. Так, у 1819 році вийшла друком праця П. Гулака-Артемівського «О письмах», у якій автор намагався класифікувати кореспонденції як «розмову відсутніх» і засуджує написання останніх лише з метою «блеснуть витиеватостью слога». Поет стверджує, що «листи повинні вміщувати в собі ту природну легкість, невимушеність і приємність звичайної розмови,

зразки якої ми повсякденно зустрічаємо в кращих співбесідах» [13, с. 198 - 199]. Тим самим П. Гулак-Артемівський наголошував на необхідності вивчення й систематизації зразків епістолярію сучасників для подальших часів як документів епохи.

З початку XIX ст. в університеті викладають естетику, яка на той час ще не була виділена в окрему дисципліну, а входила до програм з поетики й риторики. Учені І. Рижський, І. Срезневський, С. Лук'янович та інші тлумачать різні аспекти естетики. Однак у розвиткові естетичної думки простежується ідея національної самобутності літератури. Цьому напряму прислужилися журнали «Украинский вестник» і «Украинский журнал», переклади статей зарубіжних учених, здійснених П. Гулаком-Артемівським. Пізніше у перекладених статтях відчувається вплив німецької філософії, ідеї якої проникають в Україну на початку XIX ст., оскільки саме в цей час з'являються друком твори Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля.

Питання розвитку української мови в зазначений період також стояло на порядку денному. Так, у кінці 20 - 30-х років XIX ст. відбулася дискусія про літературні права й можливості української мови. Великого значення розбудові української мови надавав пізніше М. Грушевський, складовою його націєтворчої концепції було саме мовне питання.

Розвиток естетичної думки, вплив ідей німецької філософії, активне друкування харківської періодики — усе це стало поштовхом до вироблення методологічних засад літературної критики. Але на початку XIX ст. діапазон критичного розгляду творів був досить вузьким.

Побіжний огляд літературно-мистецького життя перших десятиліть XIX ст. дає змогу з'ясувати основні характерні риси цього часу:

- ❖ несприятлива політична ситуація, пов'язана з тиском царської Росії на Україну (загарбання українських земель, знищення Запорозької Січі, запровадження кріпосництва тощо);

❖ доведення правомірності існування української мови та літератури (переклади європейських творів українською, публікація українських віршів тощо);

❖ нова українська література є головним чинником самоусвідомлення народу (поява правдивих творів про історичне минуле України, різноманітність жанрів, національна специфіка творів);

❖ органічний зв'язок літератури з усною народною творчістю (збірники фольклорних матеріалів, організація експедицій для збирання фольклору, наукові дослідження І. Срезневського, М. Максимовича у цій галузі);

❖ народність літератури (відображення в художніх творах проблем життя найбідніших верств населення, селянської тематики тощо).

Культурно-літературне відродження в Західній Україні

Освітньо-культурна та літературно-мистецька діяльність в Україні головним чином зосереджувались на території колишньої Гетьманщини та Слобідської України. Незважаючи на багатовікове поневолення західноукраїнських земель поляками, австрійцями, угорцями та молдаванами, ці українці зберегли свою мову, звичаї, віру; визначна роль у цьому належить фольклору.

Рівень загального культурно-освітнього життя на Заході України був відносно високим: єдиний на той час університет діяли у Львові , відкритий ще 1661 р., який готував учителів, Ставропігійська бурса та учительська семінарія в Ужгороді. У Львівському університеті викладання велось німецькою, польською та латинською мовами. Самі українці спричинилися до ліквідації в 1809 р. україномовного факультету «Студіум рутенум» у Львівському університеті, оскільки студенти вважали дискримінацією викладання дисциплін українською мовою й із задоволенням перейшли на німецьку. Однак прогресивна

західноукраїнська інтелігенція сприйняла такий факт негативно, бо була знайома з ідеями Гердера щодо значення рідної мови для народу. Вони визнавали належний культурний статус і мовну єдність усієї території й «прагнули прийняти й пристосувати народну мову для створення національної літератури».

«Народним будителем», пропагандистом української мови можна вважати Івана Могильницького – церковного ієрарха в Перемишлі, котрий організував «Клерикальне товариство», метою якого було розповсюдження релігійних текстів українською мовою.

Відгомін декабристського руху зачепив і західноукраїнські землі. Поштовхом до національно-культурного відродження у Східній Галичині стало польське повстання 1830 - 1831 рр. Не залишились осторонь і прогресивні львівські студенти Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які, захоплені ідеями Гердера, утворили у Львові гурток, названий пізніше «Руська Трійця». Першим завданням гуртківці вважали творення нового письменства, тому рішуче виступали проти запровадження латинського алфавіту в українську писемність, вони проголошували культурну єдність усіх українських земель і народну мову як основу нової національної літератури. У 1832 р. вони організували групу студентів з метою утвердження і подальшого розвитку української мови. Вже наступного, 1833 р. з'явилася рукописна збірка «Син Русі», складена в основному з поетичних творів учасників гуртка. Основним лейтмотивом збірки була ідея об'єднання усіх прогресивних сил для національного відродження. Наступним кроком став фольклорно-літературний альманах «Зоря» (1834), який заборонив друкувати цензор; на жаль, і рукопис не зберігся. Це видання мало націєтворчий зміст, тексти були історичного спрямування, збірка відкривалася портретом гетьмана Богдана Хмельницького та нарисом М. Шашкевича про нього. Після заборони «Зорі» члени гуртка зазнали переслідувань, лише в 1836 р. було

вирішено публікувати альманах «Русалка Дністровая» (сюди ввійшла частина матеріалів із «Зорі»), що друкував народні пісні, вірші, історичні статті. Але, як відомо, видання у Львові не дозволила поліція, греко-католицькі ієрархи й товариші змушені були видавати його в Будапешті. Однак більша частина накладу все ж таки потрапила до рук поліції. У 1837 р. вийшла «Русалка Дністровая» – перша книжка народною мовою й українським алфавітом, що було свідченням прогресивно налаштованої інтелігенції. Вихід альманаху відіграв велику роль у національно-культурному відродженні на західноукраїнських землях. Важливими є міркування М. Шашкевича про надзвичайну роль літератури для бездержавного українського народу: «Література будь-якого народу є відображенням його життя, його способу мислення, його душі, отже, повинна вона зародитися, вирости з власного народу і зацвісти на тій же самій ниві, щоб не була подібна до райського птаха, про якого розповідають, що він не має ніг, а тому постійно висить у повітрі. Література є постійною потребою руського народу» [14, с. 202].

Незначна частина епістолярію членів «трійці» підтверджує їхню націєтворчу позицію, зокрема це стосується питань національної свідомості, мови, друкування літератури, цензури тощо. Серед діячів, з якими листувалися гуртківці, були М. Максимович, І. Срезневський, П. Лукашевич, О. Бодянський, Ю. Федькович, М. Костомаров та ін. Так, І. Вагилевич у листі до М. Максимовича наголошував на винятковій ролі народу в подоланні бездуховності нації, він вважав, що починати треба з вивчення світогляду і покладав великі надії на молодь: «А який-то ми народ, южнорусини? Народ непобідний і повен слави! От-бо невзгоди і негаразди всегда з не якоюсь почестю дотикалися внутря сього великого загалу; бо душевне розвиття, котре лад поведінок розкувало і правду уставило, було укріпленням проти колотам, паде пак воскресінням через торопкі бувалиці. Южна Русь токмо в свіжих силах відмолоджалася; дасть

бог, же колись по-прежньому ще відмолодне! Першим, головним уступом ід сим присохтуванням є южноруський язык з усіма наріччями і піднаріччями та й історія рідна» [15, с. 195]. Вагилевич відстоював мовні проблеми, наголошуючи, що саме в умовах існування писемності правопис і абетка є визначальними чинниками національної ідентичності народу. У неопублікованому трактаті під заголовком «Південна Русь» він висловив свою ідею національності, важливе місце при цьому відвівши поняттю нація: «Це - народ, який, вступивши в політичне життя, виробив свій власний характер, або, можна сказати, особливий тип, а до цього належить найбільше мова...» [15, с. 78].

Я. Головацький у листах до П. Лукашевича (український фольклорист і видавець, читав Шевченкові «Русалку Дністровую») жалівся на складні умови праці, зокрема цензурні утиски: «У нас все, як з каменю: що день, то тяжче, що день, то гірше. Особливо з цензурою: вона, як видко, ледве що пропустить касающогося історії народної...» [15, с. 307]. Така ж справа була і з художньою літературою, про що повідомлялося в листі до І. Срезневського: «У людей нові книжки рахуються сотнями, тисячами, а в нас і на пальцях нема що лічити.

«Марусю» Основ'яненкову не дозволила цензура – не так про содержание її, як про правописання та українські слова (!!!), «нам не понятні» [15, с. 313]. Для письменника підґрунтям національного відродження було воскресіння мови й запровадження її в школах, уряді, судах тощо, і вся діяльність була спрямована на це. У листі до О. Бодянського поет повідомляв про радісну звістку (яка не справдилася): «Високе правительство ізрєкло рівноправність нашого малоруського языка із другими Австрійської держави» [15, с. 318]. Це дало можливість виходу політичних газет «Зоря галицька» та «Новини», де, крім політики, були ще й поезії «простонародно ізложені», надруковано твори Г. Квітки, І. Котляревського, М. Устияновича, в Коломиї створено «Читальню

руську», подібне товариство було й у Львові; учені збиралися до перекладів наукової літератури для гімназій і ліцеїв.

Я. Головацький виголошував у листах до однодумців слова подяки за підтримку й надання допомоги у спільній справі національного відродження: «Спасибіг вам, українцям, що ви не цураєтеся тим паростком, відділеним від рідного кореня, приглушеного чужими бур'янами, але ще живим...» [15, с. 308].

Незважаючи на всю складність і суперечливість діяльності представників «Руської Трійці», вони змогли пробудити зорю національного відродження на західноукраїнських землях. Поява «Русалки Дністрової» (1837) стала першим етапом до національно-духовного пробудження українського народу. Хоча існуюча влада й гальмувала розвиток нових естетичних віянь часу та прагнення західноукраїнських письменників наблизитися до ідейно-художніх здобутків письменників східноукраїнських, все ж таки в першій половині XIX ст. в Галичині намітився поворот до нової літератури.

Початок 40-х років XIX ст. ознаменувався новим періодом у розвитку українського письменства.

Література

1. Юнг К. Г. Психологія та поезія / К. Г. Юнг. *Слово. Знак. Дискурс*. Антологія світової літ.-крит. думки XX ст. Львів: Літопис, 1996. С. 119–142.
2. Петров В. Куліш і Квітка / В. Петров. *Квітка-Основ'яненко : зб. на 150-річчя народження 1778 - 1928*. Харків: Основа, 1929. С. 213–217.
3. Історія української літератури XIX століття: підручник : у 2 кн. / за ред. акад. М. Г. Жулинського. Київ: Либідь, 2005. Кн. 1. 656 с.
4. Данилевский Г. П. Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьков: Основа, 1966.
5. Гончар О. Українська національна ідея у художній творчості (перша половина та середина XIX ст.). *Слово і час*. 1994. № 9-10. С. 65–70.

6. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов. *Сучасність*. 1996. № 12. С. 90–94.
7. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
8. Франко І. З останніх десятиліть XIX віку. / Франко І. Твори : у 50 т. Київ: Наук. думка, 1984. Т. 41. С. 471–529.
9. Животко А. П. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
10. Святовець В. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості. Київ: Вища шк., 1981. 184 с.
11. Гулак-Артемівський П. П. Поезії. Київ: Дніпро, 1989. 262 с.
12. Гулак-Артемівський П. П. Твори. Київ: Дніпро, 1964. 199 с.
13. Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна та її подвижники: Історичний нарис. Київ: МАУП, 2007. 272 с.
14. Маркіян Шашкевич на Заході : зб. ст. / упоряд., ред. і вступ Я. Розумний. Вінніпег, 2007. 385 с.
15. Мариненко Ю. В. Проблеми національної ідентичності в українській прозі 40-50-х років XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01. Львів, 2007. 32 с.

Контрольні питання

1. Фольклоризм як один із факторів оновлення української літератури першої половини XIX ст.
2. Мовна ситуація в Україні на межі століть.
3. Суспільно-політичні й культурні події перших десятиліть XIX ст., їх роль у розвитку української літератури.

Тема 2

НАЦІОНАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНІ ОСНОВИ ТВОРЧОСТІ

І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Матеріал до вивчення теми

По смерті І. Котляревського зберігся чималий його архів, де напевно була частина епістолярної спадщини, але люди не оцінили її значущості для майбутнього. Доробок, який ми маємо змогу читати, незначний, але перелік імен дописувачів вражає, бо всі ці люди були відомими діячами

XIX ст. Серед них: М. Гнідич, М. Мельгунов, М. Погодін, О. Ізмайлов, В. Капніст, Є. Гребінка та ін. Особливо привертає увагу дружба з князем М. Рєпніним та актором М. Щепкіним (І. Котляревський був одним із двох директорів театру, який відкрив князь). Енциклопедичні знання І. Котляревського зацікавили історика Д. Бантиш-Каменського, фольклористів І. Срезневського та І. Снегірьова, деяких членів Російської академії. Перший біограф поета Степан Стеблін-Камінський припускав, що Котляревський листувався не лише з відомими діячами епохи, а й з простими людьми. Тому цілком можливим і виправданим є епізод листування Котляревського з родиною Никифора Сокири, відтворений у повісті «Близнецы» Т. Шевченка.

У своїх листах І. Котляревський опікується навчанням і вихованням дітей Будинку бідних дворян, внутрішнім духом, який панував у театральній трупі, утворенням козачих полків в Україні під час війни з наполеонівською Францією. Як бачимо письменник розривався між офіційною «казенщиною» та прагненням возвеличення національного духу українства, введення української мови в широкі народні маси, тим самим утвердити духовну силу рідного народу.

Аналізуючи листовні взаємини Котляревського, П. Ротач зазначає: «Листи поета до Ф. Глінки, І. Срезневського, І. Лисенкова та інших висвітлили його стосунки з «Вільним товариством російської словесності» та з видавцями того часу. Вони показали творчі наміри поета, характеризували його службові стосунки. При уважному читанні з листів виразно проступають риси Івана Котляревського як людини і як поета-громадянина. З них ми дізнаємося також про характер службових стосунків Котляревського, як і стосунків літературних чи мистецьких, а також і про ставлення до поета різних верств полтавської громадськості» [1, с. 18]. Вся спадщина митця свідчить про почуття національної самосвідомості її автора. Йому боліло і приниження українства, зокрема

козацтва, і поневолення земель, а особливо - зневажання ментальності українців, що виражалось у мові, традиціях тощо. Прямо говорити про це І. Котляревський не міг, тому всі згадані аспекти знаходили свій вияв у художній творчості, зокрема в травестійно-бурлескній поемі «Енеїда», водевілі «Москаль-чарівник».

У спадщині І. Котляревського листи, на відміну від інших жанрів мемуаристики, представлені більш повно. У середині XIX ст. О. Терещенко розшукав у Полтаві його рукописний архів і передав до Публічної бібліотеки Петербурга. Майже через сто років цей архів повернувся на батьківщину поета, до Полтави. Серед документів були листи і господарські нотатки, які П. Ротач називає «домашніми замітками» [1, с. 19]. На жаль, про них більше згадки немає. Ймовірно, це записи побутового характеру, і вважати їх апріорі нотатками як одним із жанрів мемуаристики навряд чи варто. Є згадка і про щоденник поета, але вона також вимагає роз'яснення. І. Котляревський занотовував щоденні спостереження за навчанням та поведінкою дітей, цей журнал він сам назвав «Мухою». Шевченко не називає «Муху» журналом, а вважає, що це «тижневий щоденник» або «тижневий звіт» [1, с. 95 - 96]. П. Волинський теж згадує про нього, але не надаючи цьому збірнику жанрових рис щоденника: «Полтавська муха» І. Котляревського – це рукописний журнал сатиричного спрямування» [2, с. 79]. Крім записів про характерні риси дітей, у цьому журналі немає жодного іншого запису.

Епістолярій І. Котляревського хоч і не вирізняється яскравою домінантою націєтворення, бо письменник був людиною Просвітництва (для Просвітництва проблеми націєтворення на порядку денному не стояли, вони знайшли своє виявлення пізніше в романтиків), все ж таки подає багато інформації для з'ясування цього питання, а також ліквідації «білих плям» у життєписі митця, особливо дає ключ до розуміння релігійних поглядів і суспільних настроїв автора «Енеїди». Навіть у

«домашніх клопотах» І. Котляревський цікавився питаннями освіти, виховання, культури, що є важливою складовою націєтворення.

Про важливий внесок у вітчизняну літературу письменника свідчить національне свято відкриття пам'ятника в Полтаві (1903 р.). Про цей захід збереглося багато матеріалів, зокрема нещодавно були опубліковані спогади С. Єфремова. Митець детально подав хронометраж свята, яке по праву вважалось «першим українським прилюдним виступом громадою» [3, с. 157]. Тут же він наголошує на пафосності й винятковості цієї події: «Не треба забувати, що діялось це за часів Плеве, коли всякий протест, усяке незадоволення гасилося, не розбираючи способів, коли ще менше церемонилися з маніфестантами, ніж тепер, коли зверху все ніби спокійно й тихо було і на всіх языках все мовчало...» [3, с. 157].

Учасники свята були обурені тими обмеженнями, що висувала адміністрація: «Виявилось, що міністерство внутрішніх справ прислало городському голові гострий наказ, щоб ні в якому разі не допускати на святі, під час засідання в думі, української мови, зробивши виняток тільки для депутатів з Галичини» [3, с. 153]. Незважаючи ні на що, всі виступали українською мовою: «Апогею свого настрій дійшов, коли на трибуні з'явилася поважна постать посла Романчука й полилася з уст його українська мова. ... це для багатьох було щось нечуване. Але це нечуване переконувало просто самим фактом свого існування і приймалося як факт, як щось таке, що інакше не може і не повинно бути» [3, с. 156].

Вже тоді, і С. Єфремов, і всі учасники заходу бачили, що виступати треба громадою, спільно, щоб перемогти у двобої з системою. Таким чином, «полтавське свято вперше довело існування українського громадянства і вперше ж показало, яку силу мають організовані виступи громадою та як імпонують вони стороннім людям» [3, с. 158].

Література

1. Ротач П. Іван Котляревський у листуванні. Опішне: Укр. народознавство, 1994. 336 с.
2. Волинський П. К. Іван Котляревський життя і творчість / П. К. Волинський. Київ: Дніпро, 1969. 271 с.
3. Єфремов С. На святі Котляревського (З загадок самовидця). *Київська старовина*. 1998. № 5. С. 150–159.

Контрольні питання

1. Епістолярна спадщина І. Котляревського – ключ до біографії митця.
2. Літературно-естетичні, суспільно-політичні, педагогічно-просвітительські погляди письменника.
3. Національно-культурна діяльність І. Котляревського (опікування дітьми, створення театру в Полтаві тощо).

Тема 3

УКРАЇНСЬКЕ БАЙКАРСТВО

першої половини ХІХ ст.

Матеріал до вивчення теми

Байка є одним із найдавніших жанрів, що генетично походить від давніх казок про тварин. У різні часи цей жанр використовувався з різною метою, однак всі автори вбачали в цьому єдину роль – морально-естетичного виховання. Вперше байка як традиційний жанр з'явилася в творчості античного письменника Езопа, згодом знайшла подальший розвиток Архілохом, Платоном, Софоклом, Бабрієм, Еннієм, Горацієм, Луцилієм.

Вершин розвитку жанр байки досягає в творчості Ж. де Лафонтена, Г. Е. Лессінга.

Становлення української байки припадає на ХVІІ – ХVІІІ ст., зокрема у проповідях, курсах риторики і поетик, перекладних збірниках. Значну роль у розвиток національного байкарства зробив Григорій Сковорода.

Чимало вітчизняних і зарубіжних дослідників, серед яких П. Богацький, Б. Деркач, В. Жуковський, М. Зеров, В. Косяченко, В. Кречотень, Л. Піхтовнікова приділяли значну увагу питанням дефініції жанру байки та визначенню її ролі в українській літературі. При цьому ще залишаються низки дискусійних питань. Приміром серед літературознавців немає одностайності в питанні визначення байки за формою розповіді, адже ми маємо чимало прикладів як віршованої, так і прозової байки. Тож, не існує чіткого жанрового обмеження у виборі форми розповіді й обрання віршованої чи прозової форми, що завжди було даниною літературної традиції певного часу чи власною прерогативою байкаря. Сучасна дослідниця Ольга Паль подає власну дефініцію жанру байки – «це невеликий, найчастіше віршований, алегоричний твір, в якому за допомогою засобів сатири та гумору реалізується викривальна або дидактична мета. Основні характеристики жанру, як алегоричність у змалюванні подій та персонажів, дидактичність, сатиричне спрямування, динамічність сюжету, використання живої розмовної мови».

Протягом ХІХ ст. відбувається активний розвиток жанру байки в українській літературі, зокрема у творчості Павла Білецького-Носенка, Петра Гулака-Артемовського, Левка Боровиковського, Євгена Гребінки, Леоніда Глібова.

Зачинателем української віршованої реалістичної байки вважають Петра Гулака-Артемовського. Слушною є думка професора О. Борзенка «Історія особистості П. Гулака-Артемовського, професора, а з часом і ректора Харківського університету, цікава як одна з версій життєвого влаштування українського інтелігента, вона також цікава як історія талановитого письменника, який у непростих умовах мусив погоджувати свою українську ідентичність із приналежністю до загальноімперського культурного простору».

Інтенсивне формування і зростання письменника відбулося після переїзду в Харків – національно-культурний центр Слобожанщини. Саме тут зав'язуються дружні стосунки з Г. Квіткою, Р. Гонорським, Є. Філомафітським та ін. Активно читає в перекладах твори Ж.-Б. Руссо, Д. Мільтона, Ж. Расіна, Горація, вони засвідчують широку обізнаність поета зі світовою класичною літературою.

Під час навчання в Київській академії П. Гулак-Артемівський виявив глибокі симпатії польському письменству. Саме з його ініціативи було засновано кафедру польської мови, лектором якої він був. Активно працюючи з перекладами з польської, вивчаючи історію польської культури він постійно наголошує на необхідності вивчення польської мови. Письменник пише апологи-епіграми на основі перекладів байок польського поета Ігнація Красіцького. У перших своїх переробках автор поширював коротеньку чотири- чи восьмирядкову байку у велику (до 160 - 180 рядків) сатиричну «казку», наприклад, «Пан та Собака», пізніше перейшов до байок дещо поширеніших, ніж оригінальні «Дві пташки в клітці», «Пліточка», а також написав низку перекладів «байок-приказок» «Цікавий та Мовчун», «Лікар та Здоров'я».

Вплив Г. Квітки-Основ'яненка позначився на першому українському творі П. Гулака-Артемівського «Справжня добрість (Писулька до Грицька Пронози)», твір написаний 1817 року, однак був незавершений і за життя автора ніколи не друкувався.

Перші байки П. Гулака-Артемівського публікувалися українською мовою на сторінках «Украинского вестника», тим самим він наочно доводив великі можливості національної літератури рідною мовою.

Творчість П. Білецького-Носенка припадає на бурхливий історичний процес відродження української культури і нації. Звернувшись до жанру байки, П. Білецький-Носенко творчо використовував досвід попередників, опрацьовує «мандрівні» сюжети, вільно переробляє фабули творів

відомих байкарів, насичуючи їх українським матеріалом. По праву Білецький-Носенко – один із творців української національної реалістичної байки.

Частину своїх байок П. Білецький-Носенко визнавав як твори на оригінальні сюжети. Їх умовно можна поділити на дві групи. До першої належать ті, сюжет яких автор запозичив з народної творчості. Наприклад, «Ведмідь-танцюра», «Селянин та його діти», «Пара волів ручих да пара ледачих», «Мудрець да старшина військовий». До другої групи байок на оригінальні сюжети належать ті, в яких автор розповідає різноманітні історії, бувальщини, анекдоти, опрацьовуючи їх відповідно до законів жанру. Наприклад, «Скубент-цимбаліст і учений пес», «Два злодії та кінь», «Пан Дяк да Школяр», «Жінка да Тайна», «П'яниця да його Жінка».

Як учень П. Гулака-Артемовського – Левко Боровиковський вніс у свої байки суто український колорит. До збірки «Байки й прибаютки» (1852) увійшло 177 творів як з оригінальними, так і з запозиченими в інших байкарів чи у фольклору сюжетами. Успіх принесли Боровиковському байки на оригінальні сюжети – «Багатий, Бідний», «Крикун», «Голодний Хома», «Жіночий язичок», «Дорожній Стовп», «Пан» та ін. Його твори сповнені народного гумору, пейзажних та побутових картин, а також характеризуються наявністю в поетичному мовленні численних ідіом і фразеологізмів, паремій, афористичних висловів.

Найвизначніше місце в художньому доробку Є. Гребінки українською мовою належить байкам. У 1834 р. під заголовком «Малороссийские приказки» вийшла збірка байок Є. Гребінки, яка засвідчила творче продовження традицій автора «Енеїди». У своїй творчості байкар спирався на досвід світової спадщини, однак ідейно-художнє новаторство його спадщини є неоціненним. Байки Є. Гребінки характеризуються поступовою втратою повчальності, алегоричності образів та набуттям

гострого викривально-сатиричного змісту. Застосування «драматичних» елементів на основі байки є новаторським рішенням митця, спробою «оживити» цей давній жанр, відійти від моралізаторства й надати життєвої динаміки зображуваній проблемі. До оригінальних рис можна віднести й те, що важливу роль у творах байкаря відіграє оповідач, який, висловлюючи своє ставлення до зображуваних подій, виступає виразником життєвого досвіду й моралі народу.

Література

1. Історія української літератури XIX століття : підручник : у 2 кн. Кн. 1. За ред. акад. М. Г. Жулинського, Київ 2005. 656 с.
2. Історія української літератури та літературно-критичної думки першої половини XIX століття: Підручник. Київ: ЦНЛ, 2006. 392 с.
3. Історія української літератури (перші десятиріччя XIX століття): підручник / за ред. П. П. Хропка. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
4. Історія української літератури XIX століття: у 3-х кн. Кн. 1 : Перші десятиріччя XIX ст. / за ред. М.Т. Яценка. Київ: Либідь, 1995. 368 с.
5. Чижевський Д. І. Історія української літератури. Київ: Академія, 2008. 568 с.

Контрольні питання

1. Еволюція жанру байки. Специфіка жанрової поетики української байки.
2. Приклади сатиричної трансформації текстів байки на сюжетному, топонімічному, портретному та мовному рівнях.
3. Поява віршованої (Петро Гулак-Артемівський), соціально-критичної, відверто сатиричної (Євген Гребінка), байки, їх вплив для подальшого розвитку жанру на українському ґрунті та втілення новаторських ідей байкарями наступних поколінь.

Тема 4
ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО –
ЗАЧИНАТЕЛЬ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ XIX ст.

Матеріал до вивчення теми

На сьогодні відомі листи прозаїка в семитомному зібранні творів та ще дев'ять невідомих листів, опрацьованих П. Поповим, про що останній зазначає: «Його літературна спадщина ще не вся зібрана й опублікована» [1, с. 7]. Згадані листи написані російською мовою і лише кілька листів до Тараса Шевченка – українською. Письменницький епістолярій подає багато цікавого матеріалу щодо фрагментів біографії Квітки-Основ'яненка, особливо для характеристики його громадської, літературної діяльності тощо. Наприклад, довгий час було загадкою, чому Квітка перебував у Курязькому монастирі, що стало поштовхом до різкого переходу від світського життя до чернечого стану і потім навпаки – від монастиря до активної театральної та громадської діяльності.

Багато місця в листах відведено театральній справі, два театри – основ'янський і харківський - були раді показати свої вистави по селах з метою культурного й духовного розвитку людей. Про активну співпрацю письменника згадує Г. Данилевський: «По словам знаменитого артиста, Квитка своею изворотливостью способствовал тому, что опера Котляревскаго «Наталка-Потавка» поставлена впервые в Харькове. Она, без цензуры, сперва дана была в Полтаве, по личному разрешению Г. Г. Репнина. Щепкин хотел ее дать в свой бенефись в Харькове. Квитка сказал ему: «Назначьте какую-нибудь старинную пьесу, а перед самым днем бенефиса сошлитесь на нездоровье какого-нибудь актера и просите официально дать, за поспешностью, Наталку Полтавку, пьесу, уже разрешенную для Полтавы». Пьеса была дана...» [2, с. 189].

Під час перебування в монастирі Квітка розчарувався в релігійному житті та діяннях його мешканців. Незважаючи на набожність батька Квітки-Основ'яненка, син негативно характеризує монахів, попів, загалом духовенство.

Наступна група листів відображає родинну атмосферу після смерті першої дружини брата Андрія. Квітка різко засуджує дворянську верхівку, водночас тут яскраво проступають суспільні погляди раннього письменника. Саме внаслідок такої ситуації митець покидає світський Харків і їде до селянської Основи, до простого народу з його моральною чистотою й людською гідністю.

Михайлина Коцюбинська, аналізуючи оповідну традицію, яка об'єднувала твори Квітки, Гребінки, Гулака-Артемовського, зауважує: «Спроби епістолярного жанру Квітки, або Кухаренка, характеризуються такими рисами, як діалогізація, надмір вульгаризмів і демінутивів, тупцювання на тому самому слові, синтаксис сурядності й перелічення, надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо. Твориться образ-маска простацького провінціала-оповідача» [3, с. 15], але ми не можемо повністю поділити цю думку дослідниці щодо мовного оформлення листів письменника.

Досліджуючи проблему національного характеру в творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Лариса Горболіс зауважує: «Квітка бачив основу національного буття у духовній культурі нації, світобаченні, в єдності з природою. Письменник був переконаний, що значним чинником формування, розвитку й збереження нації є релігія. Вершиною у людському бутті є ідея добра, яка визначає не тільки сутність особистості, але і її поведінку, мораль, прагнення, думки. Це розумів Квітка, про що свідчать його листи до П. Плетньова, А. Владимірова та ін. Із добра випливає ідея миру як найважливіша форма національного буття, естетична норма народу. Підґрунтям національного буття митець вважає

працю. Про це знайдемо міркування у «Листах до любезних земляків», «Письмах к Лужицькому Старцу» [4, с. 9].

У низці листів до товаришів та однодумців виразно постає Квітчине опікування проблемами розвитку української мови і надання їй статусу мови літератури. Уважаємо за потрібне проаналізувати ці епістоли з метою розкриття тогочасної національної позиції письменника.

У листі до П. Плетньова, з яким Г. Квітка-Основ'яненко товаришував і якому подавав свої матеріали для публікації в журналі «Современник», письменник наголошує на різниці між двома мовами: «Притом, почтейнеший Петр Александрович, потрудитесь вникнуть в видимую разницу наших – ну именно языков русского и малороссийского: что на одном будет сильно, звучно, гладко, то на другом не произведет никакого действия, холодно, сухо» [5, с. 216]. У цьому ж листі він роз'яснює це на прикладі своєї «Марусі», а згодом, через місяць, знову говорить про мову: «Защищая как-то достоинство языка малороссийского, я вызвался заставить рассказом своим плакать – не поверили, я написал «Марусю» ...» [5, с. 217].

Діяльність Г. Квітки-Основ'яненка у нелегкій справі популяризації української мови була різноманітною. У листі до Михайла Максимовича він інформує, що запропонував Є.П. Гребінці звернутися до А.О. Краєвського з пропозицією видавати при журналі «Отечественные записки» літературні додатки українською мовою. Як відомо, спочатку редактор дозволив, але дуже швидко додатки перестали друкуватися. У цьому ж листі автор порушує питання орфографії і виступає на захист мови від нападок: «Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей с чудным понятием, гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 мил[лионов] говорят, который имеет свою силу, свои красоты, неудобобизьяснимые на другом, свои обороты, юмор, иронию и все как будто у порядочного языка. Главное у нас не решено: какого или

чього правила держатися в написанні слов...» [5, с. 228]. Письменник наполягав на виробленні граматики рідної мови. Обстоюючи самобутність української мови в листі до А. Краєвського, він пише: «Язык, имеющий свою грамматику, свои правила, свои обороты в речи неподражаемые, неизъяснимые на другом...» [5, с. 323].

Письменник наголошує, що москалі чимало українських фраз брали й далі беруть до свого словникового запасу, щодалі більше людей починають цікавитися культурною спадщиною українців, і, як приклад, Квітка згадує про позитивну рецензію О. Афанасьєва-Чужбинського на альманах «Ластівка», який «начал хорошо, но не дописал» [5, с. 323]. У цьому ж листі Квітка-Основ'яненко веде мову про літературу: «Она движется и будет жить. Журналы (не к Вашему речь) не сотрут ее с лица земли, одолеет противников и гонителей» [5, с. 323]. Письменник просить надати місце в журналі, щоб можна було друкувати українські матеріали, від яких «...Ей-богу, язык и литература русская выиграют... Ну, выиграют» [5, с. 323]. Як бачимо, прозаїкові було небайдужим питання не лише мови, а й літератури. У наступному листі Квітка-Основ'яненко висловлює думки щодо перекладу творів на російську мову, наголошуючи, що для досконалого перекладу необхідне ґрунтовне знання обох мов: «Каков бы ни был перевод с нашего на русский, – не сохранит, не передаст всего в совершенстве. Обоим спорящимся надобно быть на месте, здесь, и на опыте увериться, кем, как и с каким энтузиазмом принимается все выходящее наше» [5, с. 337]. Митець згадує про «раскол», зроблений деякими російськими виданнями проти повноправності української мови, лише з однією умовою – позбутися цієї мови, у якій Росія вбачала серйозного суперника. І Квітка говорить про новий потужний струмінь, який може увірватися з приходом на літературну арену молодого покоління письменників, які зможуть довести універсальність своєї мови,

але коли це буде, сам Квітка зауважував: «Жаль, не доживу, а вспомните, что правду говорил Основьяненко» [5, с. 338].

Вбачаючи силу патріотичного й національного виховання зокрема в публікуванні у журналах мемуарів, письменник подав до «Северной пчелы» статтю, в якій закликав усіх подавати мемуарні матеріали. У листі до А. Краєвського він пише: «Примечаю, что и «Пчеле» понравилась цель: если припомните, вызывает современников описывать старину и бывшее в их время и помещать в журналах» [5, с. 353]. Сам же Квітка-Основ'яненко в першому розділі «Мемуаров Евстратия Мякушкина», які складаються з дев'ятнадцяти частин, подає визначення, що таке мемуар, звідки це слово прийшло і як треба його правильно писати. Розуміючи значення книги у формуванні національної самосвідомості, Квітка став одним з ініціаторів створення у Харкові публічної бібліотеки при університеті. Г. Данилевський зауважує: «Основьяненко в некоторых из изданных писем своих, в 1839 году, с восторгом вспоминает об этом времени и о заслуженном торжестве своем» [2, с. 192].

Дидактично забарвлені «Листи до любезних земляків», покликані виховувати повагу до своєї нації й мови, все ж таки не були зрозумілі для всіх. Про це автор наголошував у листі до А. Краєвського: «Простой народ, чернь читают еще немногие. Мои «Листи к землякам», именно для них написанные, не ко всем дошли еще» [5, с. 338]. Для зацікавлення матеріалом Квітка опублікував «рекламне оголошення», де розповідав про свої «Листи...», які складаються з чотирьох розділів. Привертає увагу народна мова твору, що пересипаний оповідями легендарного характеру, приказками, поетичними висловами тощо.

Характеризуючи українське письменство перших десятиріч XIX ст., М. Зеров зауважував: «...Можна сказати, без усяких майже обмежень, що побутовий консерватизм та *місцевий, кутковий патріотизм* – це перша

фаза національної свідомості українських авторів доби Котляревського та Квітки» [6, с. 100 - 104].

Література

1. Попов П. Невідомі листи Г. Квітки-Основ'яненка. Київ, 1996. 50 с.
2. Данилевский Г. П. Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьков, 1866.
3. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне» Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і Літер, 2001. 293 с.
4. Горболіс Л. М. Проблема національного характеру у творчості Г. Квітки-Основ'яненка : автореф. дис.... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» Київ, 1995. 23 с.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Київ: Наук. думка, 1981. Т. 6. Прозові твори. 639 с.
6. Зеров М. Нове українське письменство. *Зеров М. Українське письменство*. Київ: Основа, 2003. С. 6–105.

Контрольні питання

1. Г. Квітка-Основ'яненко – основоположник української прози.
2. Філософська позиція Г. Квітки-Основ'яненка.
3. Г. Квітка-Основ'яненко в оцінці сучасників і критиків.

Тема 5

ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ

Матеріал до вивчення теми

Байкарську діяльність Є. Гребінка ми розглянули в попередніх темах, однак літературна творчість письменника тривала близько двох десятиліть і складається з оригінальних і перекладних творів українською і російською мовою, романів, повістей, оповідань, нарисів.

Прослідкуємо на основі епістолярної спадщини шлях становлення Гребінки-письменника.

Біографи поета оминають зацікавлення юного гімназиста малюванням. Л. Задорожна звертає увагу, що ХІХ ст. мало певну «закономірність у мистецьких традиціях» [1, с. 134], що виявлялись у двоїстості письменник - художник (варто згадати творчість Т. Шевченка і М. Гоголя). У гімназійний період Є. Гребінка звертався до творчості, про це свідчать листи до батьків. Важливою подією для нього стає видання 1834 року збірки байок «Малороссийские приказки». Чималу роль у творчій діяльності митець відводить перекладам, його заповітною мрією було перекласти російські пісні в «малороссийские песни».

Поступово Є. Гребінка відходить від малювання, хоча не шкодує коштів на придбання паперу й серйозно замислюється над вартістю своїх художніх творів і критично оцінює їх. Л. Задорожна вважає, що «процес формування творчої особистості завершується» [1, с. 137] – це були 1830 – 1832 рр.

З юнацьких років у Є. Гребінки було шанобливе й поважне ставлення до книги як духовного багатства людства. В одному з листів він ображається на долю, яка не зробила його багатим, щоб мати змогу купувати всі бажані книжки. Це свідчить про розуміння Є. Гребінкою особливого значення книги. Епістолярій письменника дає змогу познайомитися з персоналіями, які мали непересічне значення для формування національно свідомої особистості письменника.

У листах знаходимо згадку про молодого Т. Шевченка. З усього видно, що Є. Гребінка з пієтетом ставився до перших віршів Кобзаря: «А ще тут є у мене один земляк Шевченко, що то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдар руками об поли! Він мені дав гарних стихів на «Збірник» [2, с. 594 - 595].

З часом стосунки Т. Шевченка з товаришем стали прохолоднішими, і спричинився до цього певний снобізм Гребінки, який виявився прихильним до політики імператора. По молодості кепкував він з рідного

брата Аполлона, який мав український акцент і терпів насмішки в гімназії. З певним духовним зростанням до Гребінки приходить усвідомлення, що він є сином великого народу з величною, чудовою мовою, яку слід захищати. І він стає репрезентантом цілої нації: «Господи мій милостивий! Як то народ пише гарно по-нашому» [2, с. 593]. Гребінка в листах до батьків неодноразово говорив, що хоче залишитися в Петербурзі, але згодом писатиме: «...Думал я долго, що з мене буде в Петербурзі, що я там робитиму між москалями?» [2, с. 566]. Однак велика заслуга письменника полягає в розумному ставленні до двох народностей: «...Він не ставить межових знаків між духовним життям різних народів за національною ознакою, виявляючи тим культуру творчої особистості і свідомість високої причетності кожного народу до того, що єднає в особистості дві природи: божественну і людську» [2, с. 139-140]. Гребінка сприймав появу національно-самобутніх творів як певне відродження українства: «как доказательство, что украинцы начинают (в добрый час) чувствовать самобытность своей литературы» [2, с. 560]. Особливого значення в справі виховання національної свідомості надає розробці теми історичного минулого України, національної історичної пам'яті.

Помітне місце в біографії письменника посідає його просвітительська діяльність. Підтримуючи прагнення Т. Шевченка у просвіті українського народу, Є. Гребінка на власні кошти відкрив парафіяльну школу в с. Рудці Лубенського повіту Полтавської губернії. На жаль, після смерті письменника його дружина відмовилась утримувати школу й подала документи про її закриття.

Епістолярій Євгена Гребінки відбиває проблеми, дух часу, в який творив митець, а надто літературну діяльність, що нерозривно пов'язана з суспільною атмосферою, та подвижницьку, талановиту постать самого митця.

Література

1. Задорожна Л. М. Євген Гребінка: Літературна постать. Київ: Твім інтер, 2000. 160 с.
2. Гребінка Є. П. Твори : в 3 т. / Є. П. Гребінка. Київ: Наук. думка, 1981. Т. 3: Повісті. Оповідання. Нариси. Статті. Рецензії. Листи. 702 с.

Контрольні питання

1. Роль Є. Гребінки у долі Т.Шевченка (на основі листування).
2. Є. Гребінка і літературна критика.
3. Творчість письменника російською мовою.

Тема 6

ПІОНЕР УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ – ЛЕВКО БОРОВИКОВСЬКИЙ

Матеріали до вивчення теми

«Батьком українського романтизму» С. Єфремов назвав Левка Боровиковського. На жаль, епістолярна творчість його містить лише декілька листів до І. Срезневського, знайомство з яким відбулося під час навчання в Харківському університеті. Цікаво, що листування двох визначних особистостей відбувалося в річищі романтизму: у першому листі Л. Боровиковський (який сім років (1831–1837) перебував у Курську. – прим. наша. – В.П.) протиставляв два світи: «В холодной, но СВЯТОЙ Руси голой мой хохлацкий язык принужден надеть лапти» [1, с. 207], а Украйна – «мила, добра, душа ноет» [1, с. 207]. Захоплений активною діяльністю з укладання фольклорних збірників та розвою рідної літератури, із захватом констатував у листуванні зі І. Срезневським: «Нынешняя деятельность земляков моих на поприще Украинской Литературы – лестная для моего родинолюбия». З огляду на це, поет і сам зухвало береться до роботи: «Местная, роскошная поэзия народных песен,

суеверный быт моих земляков – ленивых баловней плодородной, голубонебой Украины, замысловатость поверий, суеверий – представляют богатое сокровище для Баллад, Легенд, Дум: это рудник нетронутый» [1, с. 208]. Як один із представників романтизму, Л. Боровиковський убачав у фольклорних зразках джерело художньої творчості, тому й у листах надто перебільшує естетичне значення фольклору. Діяльність поета по збиранню народної словесності гідна подиву (для 30-х років XIX ст. – прим. наша. – В.П.), більше ніж за п'ять років було записано: «понад 200 пісень, понад 1000 прислів'їв та приказок, повір'я, народні методи лікування хвороб» [1, с. 217–218].

Для української літератури XIX ст. питання вільного вжитку рідної мови було провідним. О. Свириденко наголошує зокрема на «мовному питанні» в річці творчості письменників-романтиків, зокрема й Л. Боровиковського: «Міркування Л. Боровиковського, висловлені в листах до І. Срезневського та М. Максимовича, цікаві тим, що вони ілюструють типово романтичний погляд на літературу. За романтичною теорією, романтична література – це література з обов'язковим національним елементом. Таким елементом для романтиків була насамперед мова, яка проголошувалася вмістилищем національного духу. Романтики здійснюють мовне визначення національного духу, тому відкидають ідею творення літератури не національною мовою. Очевидно, що саме романтична позиція Л. Боровиковського спричинила його перехід від російськомовної до україномовної художньої творчості, яка й принесла поету неабиякий успіх» [2, с. 74].

Відомо, що перше видання «Українського альманаху» (1838) презентувало п'єсу «Наталка Полтавка», що значно підняло на вищий щабель не лише українську словесність, а, як зауважив письменник: «изданиями произведений малороссийского слова – Вы очень угождаете украинцам и фил-украинцам» [1, с. 212]. Така заувага була не випадкова,

бо раніше Л. Боровиковський зазначав про вправність мови не лише в «шуточному» жанрі, а й можливість писати на «малороссийском языке» серйозні речі. Взагалі ставлення до мови було надзвичайне, особливо під час перебування в Курську. Зацікавлений багатством мовного надбання, поет прагнув видати словник, який викликав зацікавлення у В. Даля під час відвідин Полтави. Пізніше, в єдиному листі до М. Максимовича серед опису творчої спадщини був і «Словарь малороссийского языка с показанием корней слов – буквы А,Б,В,Г» [1, с. 217].

Як результат уважного ставлення до мови, сформувалося прискіпливе ставлення Л. Боровиковського до неї як критика, що знайшло відображення в рекомендаціях І. Срезневському: «Чем строже будете в выборе пьес, тем лучше: так говорят знатоки малор[оссийского] языка» [1, с. 212]. Варто відзначити тактовність критика у висловленні враження від збірки А. Метлинського, якого називає: «почтенным земляком и собратом по занятию г. Могилою, которого некоторые пьесы из «Думок и Песен» подарили меня истинным удовольствием» [1, с. 213], однак, наголошував, що не всі твори позначені письменницькою майстерністю, зокрема присутня слабкість вимислу. Увагу Л. Боровиковського привернула неточність мови: «язык очень и очень не чист во многих местах: это тем более замечено, чем неожиданнее было от такого знатока малороссийского слова» [1, с. 213]. Сам письменник уважно ставився до видання художньої спадщини, уболівав за якість паперу й естетичного вигляду, зокрема «Про издание «Маруси» я приготовлю Вам данные и буду просить об отдельном, изящном формате и с портретом оригинальным, т.е. силуэтом (контуром или темным) времени моей жизни» [1, с. 222].

Досліджуваний період вирізнявся укладанням не лише періодичних збірників, а й необхідністю фіксації літературного життя й створення історії національної літератури, про що поет повідомляв у листі: «При досуге я теперь пишу «Обзор литературы малороссийской, народной и

писательной» – всего, доселе написанного на языке Малороссии» [1, с. 214]. Доля рукопису залишилася невідомою, як і не зазначено автором, з якого періоду ведеться огляд. Єдине, Л. Боровиковський уклінно просив надіслати йому для опрацювання твори П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, І. Галки (М. Костомарова. – *прим. наша.* – В.П.), Г. Квітки-Основ'яненка та О. Шпигоцького. Зазначений перелік свідчить про стан друку літератури і попит її серед населення, це справді становило бібліографічну рідкість. Сам письменник підготував «Байки і прибаютки» і мав намір подати до опублікування 1839 р., однак завдяки старанням А. Метлинського видання здійснено лише в 1852 р. Цим і пояснюється загубленість багатьох творів нашої класики, яких так і не побачили читачі. У листах до О. Кониського повідомлялося про втрачені переклади сонетів Міцкевича, байок Красіцького та інші твори. Такими є й дві повісті Л. Боровиковського, які містили «Анекдоты, предания, поверия, суеверия и быт народный и т.п. – хорошие материалы для повестей а La Грыцько Основьяненко» [1, с. 215]. Працюючи над прозовими творами, письменник убачав єдину мету, яку вважав рушійною в популяризації літератури: «Так, кажется, легче и лучше москалей знакомить с нашей родиною» [1, с. 215]. Питання літературної і видавничої справи, порушені в листуванні з О. Кониським, свідчать про неослабне зацікавлення Л. Боровиковського розвоєм національного письменства: «Вполне согласный с Вашими взглядами на малорусскую, украинскую литературу, я готов душевно поучаствовать в Вашем желании – издать сборник статей наших земляков поэтов в приготовляемой Вами "Скрыне"» [1, с. 220]. Дружніми виявилися побажання-рекомендації як більш досвідченої людини у літературних справах щодо влучної назви видання: «Скрыню» Вашу можно б назвать – «Венок» (букет)... а «Пашня» – хорошо, если она значит «Нива» или «Цветник» [1, с. 222].

Незначний епістолярій Л. Боровиковського відповідає всім канонам естетики романтизму, окрім цього цінністю є національно-культурна інформаційна складова, що виявилася в обговоренні видавничої й літературної діяльності, побутових моментів, громадських тощо.

Література

1. Боровиковський Л.І. Повне зібрання творів Київ: Наук. думка, 1967. 280 с.
2. Свириденко О. «Согрущу грусти Вашей...» (Романтична поетика епістолярію Левка Боровиковського). *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2017. Випуск 1(37). С. 73–77.

Контрольні питання

1. Чому С. Єфремов назвав Левка Боровиковського батьком українського романтизму?
2. Яке питання було провідним для української літератури XIX століття?
3. Яку мету ставив К. Основ'яненко при написанні художніх прозових творів?

Тема 7

НАЦІЄТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Матеріали до вивчення теми

Видатний діяч (відомий у XIX ст. під псевдонімом Ієремія Галка) також полишив нащадкам безцінні скарби націєтворчих розмислів, які стосуються майже всіх сфер гуманітарної діяльності. Важко сьогодні визначити прихильність митця до якоїсь однієї галузі, адже М. Костомаров – письменник (драматург і поет-романтик), учений-історик, літературний критик, політичний і громадський діяч, захисник ідей націєтворення, до того ж – відданий товариш. Діяльність його припадає на бурхливі 30-ті роки XIX ст., коли українському національному відродженню необхідні були люди з європейським розумом, національною

самовідданістю, щирою зацікавленістю долею народу, яким, по суті, і був М. Костомаров.

Постать М. Костомарова останнім часом цікавить не лише літературознавців, а й істориків та політологів як в Україні, так і за кордоном.

Наведемо лише побіжний перелік імен: В. Смолій, Я. Козачок, Ю. Пінчук, О. Гончар, В. Тельвак, А. Шацька, Томас Приймак, Девід Сондерс та ін. Як результат, усіма дослідниками визначено відданість національному, народному, культурницькому аспектам у спадщини митця, його прагнення до відродження України.

Епістолярій М. Костомарова досить різноманітний за проблематико-тематичною спрямованістю. Дослідники зазнають певних труднощів, оскільки листи розпорошені в архівах, музеях, бібліотеках України, Росії та інших країн і сьогодні ще належним чином не поціновані, не зібрані, не опубліковані. Епістолярій відображає відомості, «пов'язані зі службовою діяльністю та діловими питаннями; проблемами наукового, культурного, освітнього й громадського життя; полемічною і публіцистичною практикою; повсякденним життям, родинними й інтимними взаєминами тощо» [6, с. 202].

Перші листи приблизно датуються студентськими роками, інші охоплюють життєвий шлях до 1885 р. – часу смерті. На думку дослідників життєпису М. Костомарова, «імовірно до перших епістолярних матеріалів Костомарова слід віднести його листи до І. Срезневського 1838–1839 рр., а також адресовані членам Ради Харківського університету записки, що супроводили дисертацію, написану ним для здобуття ступеня магістра історичних наук» [6, с. 136]. Однак чималу частину епістолярію втрачено назавжди, наприклад, листування із Саратова з майбутньою дружиною наприкінці 40-х – на початку 50-х років XIX ст. Сама Аліна Крагельська знищувала епістоли, щоб не зашкодити коханому. Відразу після смерті М.

Костомарова почалися публікації листування вченого в періодичних виданнях, зокрема в таких відомих журналах, як «Киевская старина», «Україна», «Исторический вестник» тощо. На початку ХХ ст. М. Грушевський, В. Міяковський, С. Єфремов опублікували архівні матеріали, пов'язані з постаттю історика, у яких були й поодинокі зразки епістолярію.

Листи М. Костомарова розраховані на дві великі категорії адресатів. Перша: вчені, письменники, видавці, друзі, інша – опоненти й відверті противники. У листах порушувались як загальні проблеми, пов'язані з літературним життям, історичними подіями тощо, так і особисті моменти, які знаходимо в посланнях до Н.І. Білозерської, А. Пасхалової (дружини Д. Мордовця. – Прим. наша. – *В. П.*) та ін.

У 2002 р. оприлюднено листування М. Костомарова з професором Новоросійського університету І. Палімпсестовим, опубліковане О. Гончар. Аналізуючи епістолярний образ М. Костомарова, дослідниця зокрема зазначає: «М.І. Костомаров належить до тієї когорти українських вчених, які всім своїм життям прагнули національного відродження України» [2, с. 208]. Уся діяльність – і наукова, і літературна, – була в нього поєднана національною ідеєю, питання націєтворення є домінантними в доробку митця. Поділяємо тезу Я. Козачка: «В історії української націєтворчої думки ХІХ століття постать Миколи Івановича Костомарова не має собі рівних за глибиною осмислення змісту і сутності національної ідеї, науково методологічним її обґрунтуванням, широтою практичного втілення в науці, суспільно-політичній діяльності, мистецтві, освіті та інших галузях» [4, с. 5].

М. Костомаров, навіть незважаючи на стан здоров'я, часто писав і жартівливі листи старослов'янською мовою, думку увиразнював українськими приказками, влучними зворотами живої народної мови. Як людина віруюча, він обстоював «проблеми православ'я, а саме відступ від

церковних канонів, існування сект, деспотизму духовенства та ін. Микола Іванович піднімав також проблему розколу православ'я» [2, с. 208–209]. Учений ніколи не боявся критики й гаряче виступав на захист своїх думок, наприклад, він полемізував із І. Палімпсестовим щодо наукового рівня праць філософа В.С. Соловйова, наголошуючи на необхідності «повної свободи для вільного розвитку як окремої особистості, так і цілих народів» [2, с. 208]; у присутності П. Куліша різко висловлювався щодо його історичних праць: «Не можу відкидати заслуг Кулішевих в питаннях етнографії. Він безумовно знавець українського слова. Але всі його історичні праці схожі на «макулатуру», ніж на докладні історичні праці!» [5, с. 67]. Привертають увагу листовні взаємини М. Костомарова з редактором «Исторического вестника» С. Шубинським, яке було надзвичайно плідним, але кожен із дописувачів послідовно дотримувався своїх поглядів і обстоював їх перед опонентом. М. Костомаров завжди захищав українську науку, мову й літературу. Наприклад, Микола Іванович образився на пропозицію С. Шубинського перекласти повість «Черниговка» російською мовою і вимагав розписки, що твір буде видано й українською: «Можете быть совершенно покойны и уверенны, что ваша облюбленная «Черниговка» будет издана на Малороссийском языке, вслед за напечатанием ее в «Историческом Вестнике» на русском» [1, с. 475]. С. Шубинський постійно намагався поставити знак рівності між російським і українським історичним процесом, а М. Костомаров вказував йому на визначну «цінність нашого інтелектуального надбання. Епістолярій наскрізь пронизаний ідеєю про суттєву відмінність між українськими і російськими менталітетами» [1, с. 469].

Епістолярні взаємини М. Костомарова з І. Палімпсестовим, С. Шубинським доводять, що вчений протягом усього свого життя стояв на засадах захисту українства і «до кінця залишався вірним і люблячим сином своєї батьківщини» [2, с. 209].

У листуванні з харківськими громадянами йшлося про видання народних книжок (на жаль, збереглося лише два листи). М. Костомаров завжди наголошував на визначній культурній місії духовенства та ролі просвітніх книжок для народу (щодо останнього, то це було програмовим завданням кирило-мефодіївських братчиків, однак злагодити друкарню в Києві вони не встигли. З 1847 р. національно-патріотична й просвітня діяльність увірвалася у зв'язку з арештом членів братства). Десятилітня змушена перерва увінчалася активною видавничою роботою свідомих українців по всіх містах батьківщини: видавалися дешеві книжки, які дістали назву «метеликів» (але роль їх у пробудженні національної свідомості народу була надзвичайною), таким чином справа ставала на твердий ґрунт. У листі до шкільного учителя В. Гнилосирова письменник звертався з проханням: «Коли матимете случай зібрати шчо небудь, пришліть швидче; та треба, штоб хто взяв на себе в кожному уїзді і продавати книжки між народом. Коли б то грошей більш, тоді б пішло діло, і книжки б надрукували, і школи завелись би, і народність наша піднеслась би і вже не пропадала. Діло велике: приложіть руки і розум і серце, в сім бо наша надія» [3, с. 69]. З останнім номером «Основи» учасники національного руху докладали великих зусиль на видання українських книжок, тому в другому листі до молодих харків'ян М. Костомаров просив надіслати гроші на видання книжок, наголошуючи на провідній ролі народної освіти: «...То всему голова, всему основа. Научитця народ на своєму читати, смак до читання візьме, почне з його очей полуда спадати, тоді і сила наберетця, і літературу сам создаст собі і стане народом кріпким, сам себе тямлящим і шануючим» [3, с. 71]. Але діяльність М. Костомарова на цьому ґрунті зазнала поразки у зв'язку із забороною видання всіх українських книжок.

Листи дають уявлення про авторське бачення людини, яка пише про себе, висловлює свої міркування та погляди, ділиться думками, планами.

Письменницький епістолярій XIX ст. є документом епохи, свідченням про українське життя і літературний рух, тому залучення їх до наукового обігу є актуальним.

Цінними для сучасної ситуації видаються погляди М. Костомарова на українське майбутнє. На запитання: «Який Ваш погляд на долю, яка чекає українську мову і наші народні особливості?» учений відповів однозначно: «Нічого з цих особливостей не залишиться. Загальна літературна російська мова цілком випхне українську мову, навіть з родин, звідусіль, навіть з самих глухих закутків. Такий мій погляд!» [5, с. 68]. Сам же М. Костомаров указував на шляхи розбудови національного світогляду: «Треба дати Україні самостійну, незалежну церкву; як-би вони утворили духовенство таке, котреб провело народню мову в казання, до школи, до церковних одправ і таким робом мову народню було висвячено, - то я переконаний глибоко, що українському народові не було-б рації лякатися за те, що вона зникне з лица землі, як національна святість. Мене примушує так мислити все те, що я знаю про наше минуле і сучасне нашої неньки Вкраїни» [5, с. 68]. Як бачимо з історичного національного поступу українства, думки М. Костомарова справдилися і є актуальними у третьому тисячолітті.

Листи М. Костомарова доводять неординарність розуму й працьовитості вченого, який у найтяжчі періоди бурхливого життя ніколи не відступався від своїх ідеалів, свято вірячи в розбудову незалежності держави.

Література

1. Гончар О. «Неизменно предан вам...»: (Листи С. М. Шубинського до М. І. Костомарова) *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2004. Вип. 14. С. 466–483.
2. Гончар О. У пошуках істини: (з епістолярної спадщини М. І. Костомарова) *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2002. Вип. 11. С. 202–239.

3. Житецький І. З листування Костомарова. Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народніх книжок. Україна. 1925. Кн. 3. С. 69–72.

4. Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу: (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) : монографія / Я. В. Козачок. Київ : НАУ, 2004. 352 с.

5. Михалевич А. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів В. Менчица. Україна. 1925. Кн. 3. С. 66–68.

6. Смолій В. А. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості : енцикл. довід. Київ: Вища шк., 2005. 543 с.

Контрольні питання

1. Проблематико-тематична спрямованість епістолярію М. Костомарова.
2. Питання українського націєтворення, порушені М. Костомаровим у спілкуванні з видатними сучасниками.
3. Погляди М. Костомарова на українське майбутнє.

Практичне заняття 1
РОЛЬ І МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Мета: визначити основоположну роль І.Котляревського як зачинателя нової української літератури; простежити функціонування класицизму в українській літературі, зокрема орієнтацію на низькі жанри (бурлескно-травестійна поема, комічна опера).

План

1. Формування творчої особистості І. П. Котляревського. Громадсько-культурна і літературна діяльність. Біографічні відомості І. Котляревського.
2. Жанрова своєрідність «Енеїди» І. Котляревського. Українська «Енеїда» серед інших травестій епопеї Вергілія. «Енеїда» І. Котляревського як явище українського просвітительського реалізму.
3. «Енеїда» – енциклопедія українського народу. Висвітлення національно-культурного компоненту в поемі.
4. Сучасні переробки «Енеїди» (В. Коржа «Еней на берегах Тавриди» та ін., Г. Бевза «Енеїда»).
5. Просвітительський зміст «Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну». Жанрово-стилістичні особливості поезії.
6. Новаторство Котляревського-драматурга. Життєві джерела сюжету п'єси «Наталка-Полтавка». Соціальний конфлікт. Драматичне й комічне у творі. Реалістичне зображення соціально-побутових умов.

Література

1. Бевз Г. Енеїда: Перелицьована вдруге. Примовки-римовки. Київ: Педагогічна преса, 2005. 64 с.
2. Бевз Г. Думка. Ч. 2. Київ: Наукова думка, 2011. С. 80 – 111.
3. Лімборський І. Творчість Івана Котляревського: Авторська індивідуальність, європейські паралелі, порівняльна поетика. Черкаси, 2010.
4. Нахлік Є. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст. Львів, 2015. 543 с.
5. Ткачук М.П. Естетична концепція людини в «Енеїді» Івана Котляревського: посібник. Київ: Вища шк., 1995. 55 с.
6. Ткачук М.П. Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси : монографія. Суми: Вид-во СумДУ, 2009. 216 с.

Методичні поради

Готуючись до практичного заняття, прочитайте виучувані твори І. Котляревського «Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну», «Москаль-чарівник».

Опрацьовуючи рекомендовані джерела, простежте, на яких національних аспектах творчості наголошують літературознавці. Яким чином змінювалися наукові підходи до вивчення творчості письменника в 90-ті роки і на сучасному етапі.

Зверніть увагу на літературознавчі поняття, наукову лексику.

Проблемні питання

1. П. Куліш писав: «Як появился Котляревський із своїм Енеєм, усі зареготали... І той регіт був найстрашнішою пробою нашому писаному

слову. Се він глузує з наших звичаїв, з нашої батьківщини». Доведіть, мав чи не мав П.Куліш рації так висловлюватися.

2. У чому полягає актуальність порушених І. Котляревським проблем для наших сучасників? Які з моральних питань твору актуальні і сьогодні?

3. Чи є спільні риси між Енеєм І. Котляревського та Г. Бевза? Визначте тему обох творів. Думку обґрунтуйте.

Практичні завдання

1. Здійсніть літературознавчий аналіз наступних поезій «Привіт Івану Котляревському» Олени Пчілки, «На відкриття пам'ятника першому українському письменникові Івану Котляревському» Панаса Мирного, «Полтава» Максима Рильського. З'ясуйте, яким постає образ І. Котляревського в поетів ХІХ–ХХ ст.

2. З'ясуйте антикріпосницький мотив поезії «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну».

3. Визначте морально-побутовий характер конфлікту водевілю «Москаль-чарівник». Охарактеризуйте образи дійових осіб. Дидактизм твору.

4. І. Срезневський, перший видавець «Наталки Полтавки», дав таку оцінку твору у передмові до видання «Украинский сборник» (вип. 1, 1838): *«Я почав «Украинский сборник» «Наталкою Полтавкою» І. Котляревського і, здається, не міг вибрати кращого початку: а) «Наталка Полтавка» була не тільки одним із перших книжно-народних творів України, але і першим збірником пам'яток української народності, зразком для всіх наступних; б) «Наталка Полтавка» мала сильний вплив на вивчення української народності, можна сказати, пробудила його, і до цього часу залишається кращим показником майже всіх важливих особливостей, з якими слід вивчати українську народність».* Обґрунтуйте, чи є актуальною на теперішній час цитата ХІХ ст.

Практичне заняття 2

РОЗВИТОК ЖАНРУ БАЙКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

(на прикладі творчості провідних українських байкарів

Петра Гулака-Артемовського, Павла Білецького-Носенка,

Євгена Гребінки)

Мета: усвідомити роль і значення байкарської спадщини письменників в нову українську літературу; осмислити проблематику та поетику української байки поч. ХІХ ст., визначити її жанрово-стильові особливості, національну специфіку.

План

1. Ідейно-естетичне значення байки в системі жанрів просвітительського реалізму.

2. Життєвий і творчий шлях П. Гулака-Артемовського. Байки як визначальна частина творчості. Експериментальні пошуки в межах жанру. Сюжетний зв'язок байок поета з творами польського байкаря-класициста І. Красіцького.

3. Літературознавчий аналіз байок «Пан та Собака», «Рибка», «Дві пташки в клітці», «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі».

4. Педагогічно-просвітительська діяльність П. Білецького-Носенка. Літературна байка в творчості П. Білецького-Носенка. Аналіз байок «Ведмідь-танцюра», «Селянин та його діти», «Пара волів ручих да пара ледачих», «Мудрець да старшина військовий», «Скубент-цимбаліст і учений пес», «Два злодії та кінь», «Пан Дяк да Школяр», «Жінка да Тайна», «П'яниця да його Жінка».

5. Новаторство змісту і форми байок. Відображення реалізму в байках Є. Гребінки.

6. Літературознавчий аналіз байок Є.Гребінки «Ведмежий суд», «Віл», «Рожа да Хміль», «Вовк і Огонь», «Школяр Денис», «Рибалка», «Грішник», «Злий кінь».

Література

1. Деркач Б.А. Павло Білецький-Носенко. Життя і творчість. Київ, 1988.
2. Гулак-Артемівський П., Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання. Київ, 1984.
3. Білецький-Носенко П. Поезії / упоряд., вступ. стаття і прим. Б.Деркача. Київ, 1973.
4. Зеров М.К. Твори: В 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т.2: Історико-літературні та літературознавчі праці. С. 26–41.
5. Задорожна Л.М. Євген Гребінка: Літературна постать. Київ: Твім інтер, 2000. 160 с.
6. Дорогокупля О. Інтерпретація поняття розуму як одного з основних критеріїв оцінки особистості в українській байці XVIII–XX ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2008. № 19(158), жовтень. С. 45–53.

Методичні поради

Готуючись до практичного заняття, прочитайте рекомендовані для аналізу твори.

Опрацьовуючи рекомендовані джерела, простежте, на яких національних аспектах творчості наголошують літературознавці. Яким чином змінювалися наукові підходи до вивчення творчості письменників у 90-ті роки і на сучасному етапі.

Зверніть увагу на літературознавчі поняття, наукову лексику.

Проблемні питання

1. Систематизуйте теоретичні та літературно-критичні погляди на жанрову природу байки, її художню сутність і визначте специфіку цієї форми художньої творчості.
2. Монографія Л.С. Піхтовникової «Синергія стилю байки» присвячена вивченню та дослідженню еволюції стилю жанру байки взагалі та головним чином її віршованого різновиду. Даний розшук проведено на матеріалі німецьких байок XIII-XX ст. від перших відомих текстів до сучасних 1998-1999 років. Л.С. Піхтовнікова звинувачує німецьких дослідників байки, які говорять про *«кінець, відмирання, розмивання, розпадання жанру»*. Як ви вважаєте, жанр байки в українській літературі має право на існування в XXI столітті? Відповідь обґрунтуйте.

Практичні завдання

1. Наведіть приклади байок П. Гулака-Артемовського, які містили б типову ознаку його творів – поєднання критичного начала з побутово-етнографічним.
2. Ознайомтеся з поезіями Дмитра Білоуса «Мав рацію байкар», «Що ж пан..., а що – собака?». Що хотів сказати цими творами наш сучасник?
3. Є. виявив свої консервативні погляди у питанні стосунків кріпосника з кріпаками у байці «Злий кінь». У чому, на вашу думку, виявляється авторська позиція? Відповідь аргументуйте.

Практичне заняття 3

Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО – ФУНДАТОР НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Мета: висвітлити й досягнути новаторську творчість письменника у становленні нової української прози.

План

1. Життя і культурно-громадська діяльність письменника (на основі епістолярію).

2. Початок постійної літературної праці (кінець 20-х років). Особливості творчого методу. Концепція позитивного героя у творчому доробку митця.

3. Оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет» як своєрідна художня декламація права на українську прозу, як засторога реакційним критикам.

4. Повість «Конотопська відьма» – один із найбільших досягнень української гумористично-сатиричної прози. Оригінальність композиції твору. Гротеск у зображенні старшинської верхівки, від примх якої залежить доля простого козацтва.

5. Реалістично-сентиментальна українська проза Г. Квітки-Основ'яненка. Психологізм першої класичної повісті нової української літератури «Маруся».

6. Становлення Г. Квітки-Основ'яненка як драматурга. Сюжетна близькість комедії «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе» (1827 р.) з твором М. Гоголя «Ревизор».

7. Реалістично-викривальне зображення дійсності в комедіях «Шельменко – волосной писарь» і «Шельменко-денщик».

Література

1. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. Київ, 1982.

2. Вільна Я. Історико-літературний феномен критичної інтерпретації творчості Г.Квітки-Основ'яненка. Київ, 2005.

3. Гончар О. Григорій Квітка-Основ'яненко. *Історія української літератури XIX ст. У 3-х кн.* Кн. I. Київ: «Либідь», 1995. С. 152–188.

4. Андрусів С. Модус національної ідентичності: львівський текст 30-х років XIX ст. Львів: Львівський науковий університет ім. І. Франка, 2000. 340 с.

5. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей). *Твори: В 2-х т.* Т. 2. Київ: «Дніпро», 1989. С. 487–504.

6. Новиков А. Слобожанський драматичний театр. Нариси історії. Харків: ХДПУ, 2002. 107 с.

7. Трофименко В. Творчість Г.Ф. Квітки-Основ'яненка і західноєвропейська просвітительська естетика. Суми: Редакційний видавничий відділ СДПУ, 2000. 38 с.

8. Ятищук О. Григорій Квітка-Основ'яненко в духовній історії України. Тернопіль: ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. 170 с.

Методичні поради

Готуючись до практичного заняття, опрацюйте новітні наукові розвідки творчості письменника. Зверніть увагу на комплексне осмислення ідейно-тематичної, стильової, світоглядної систем Г. Квітки-Основ'яненка з урахуванням інтерпретацій його творчості літературною критикою.

Проблемні питання

1. Г. Квітка-Основ'яненко – це перший український письменник, який посприяв створенню читацької аудиторії. Доведіть чи спростуйте думку.

2. Яка ваша позиція? Чи мав вплив В. Даль на творчість Г. Квітки-Основ'яненка? Відповідь обґрунтуйте.

3. Г. Квітка-Основ'яненко жив і творив у найбільш русифікованому регіоні України. Найбільше кривди зазнав письменник через повісті й

оповідання українською мовою, які започаткували нову українську прозу. Як ви вважаєте, чи виправданим був такий подвиг митця?

Практичні завдання

1. Опрацьовуючи рекомендовану літературу, пригадайте реалії доби та життєтворчості Г. Квітки-Основ'яненка, складаючи список фактів. Занотуйте їх до таблиці:

Прізвище автора (псевдонім)	
Роки життя	
Походження	
«Мала Батьківщина»	
Освіта	
Теми творів	
Жанри	
Домінанта стилю	
Внесок у літературу	
Суперцитата» (влучна і стисла цитата про оцінку творчості, дану авторитетними дослідниками)	

2. Як ви гадаєте, чи вдалося письменникові в оповіданні «Салдацький патрет» порушити проблему народності мистецтва? Доведіть це.

3. Прокоментуйте картину ярмарку в оповіданні «Салдацький патрет» як зразок етнографізму побутописання.

4. Розкрийте сюжетно-композиційну двошаровість (міфологічно-фантастичний сюжет з елементами бурлеску та реалістично-побутовий із сатиричним спрямуванням) бурлескно-реалістичної повісті «Конотопська відьма».

5. Визначте, з якою метою Г. Квітка-Основ'яненко декларує ідею морального закону як регулятора людської поведінки у повісті «Маруся».

6. З'ясуйте систему образів-персонажів п'єси «Шельменко-денщик». Знайдіть епізоди, де автор засуджує фальшивість і користолюбність.

7. Проведіть типологічне зіставлення комедії «Шельменко-денщик» з комедією Ж.-Б. Мольєра «Витівки Скопена». Зробіть висновки з проведеного дослідження.

8. П. Куліш зазначав, що Г. Квітка-Основ'яненко відноситься до тих письменників, які *«прикрасили б будь-яку літературу, за вірністю живописання з натури й глибиною сердечного почуття»*; автор *«увів нас у мужицьку хату»*, поставив за мету звеличити *«внутрішній образ українського народу»*, в його творах постає образ глибоко морального простолюдина, він узяв для оповіді *«найнижчу матерію: взяв неписьменного, темного, найпростішого собі хлібороба і оповідав його ж мовою, що в його господарстві, в сільській околиці і в хаті між жіноцтвом діється»*. Доведіть це прикладами з творчої спадщини письменника.

Практичне заняття 4

ПОЕТИЧНА І ПРОЗОВА СПАДЩИНА Є. ГРЕБІНКИ

Мета: визначити своєрідність жанрово-стильової специфіки поетичної і прозової спадщини письменника.

План

1. Життєпис Є. Гребінки. Громадська діяльність. Початок поетичної діяльності в гімназії.

2. Провідні мотиви першої української поезії «Човен».

3. Поетичний доробок російською мовою.

4. Вірші Є.Гребінки, присвячені історичному минулому України «Курган», «Нежин-озеро», «Украинский бард», поема «Богдан».

5. Перекладацька діяльність Є. Гребінки.
6. Прозові твори, написані у 30-40-х роках російською мовою.
 - 6.1. Історична основа повісті «Нежинский полковник Золотаренко».
 - 6.2. Фольклорні джерела роману «Чайковський».

Література

1. Задорожна Л. М. Євген Гребінка: Літературна постать. Київ: Твім інтер, 2000. 160 с.
2. Гребінка Є. П. Твори: в 3 т. / Є. П. Гребінка. Київ, Наук. думка, 1981. Т. 3: Повісті. Оповідання. Нариси. Статті. Рецензії. Листи. 702 с.
3. Зубков С.Д. Байкар і поет Є. Гребінка: Байки, поезії. Київ, 1990.

Методичні поради

Знайомство з поетичною і прозовою творчістю Є.Гребінки першої половини ХІХ ст. допоможе скласти уявлення про різноманітні поетичні шукання в літературі, побачити, як вироблялися поетичні традиції, засоби ідейно-художньої виразності.

Характерною рисою літературного процесу цього періоду є багатство тематики та ідей, нових стилістичних тенденцій, демократизація оригінальних поетичних творів. Однією з особливостей української літератури цього часу була її двомовність. Поряд з українською мовою вживалася й російська.

Прозова спадщина письменника посідає помітне місце в історії української літератури. Особливу увагу зосередьте на історичній тематиці.

Проблемні питання

1. Як ви вважаєте, чому Є. Гребінка почав поетичну творчість російською мовою?

2. Авторська оцінка постаті Богдана Хмельницького в поемі Є. Гребінки «Богдан». Суперечливість оцінки.

Практичні завдання

1. Доведіть, що образ човна в одноіменній поезії Є. Гребінки вибудований на засадах християнства.

2. Що послужило поштовхом до написання творів на історичну тематику?

3. Спорідненість поезії «Украинский бард» з баладою Л. Боровиковського «Бандурист», поезією А. Метлинського «Бандура».

4. Доведіть романтичний характер поеми «Богдан. Сцены из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого». Особливість романтичного світосприйняття.

5. Особливість сюжету віршів-посвят. Поєднання віршів-посвят і альбомної поезії.

6. Манера письма Гребінки-романтика в прозовому доробку.

7. Доведіть уснопоетичну основу роману «Чайковский».

Практичне заняття 5

ХУДОЖНІЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ В ТВОРЧОСТІ

ЛЕВКА БОРОВИКОВСЬКОГО

Мета: проаналізувати творчість письменника, довести його значущість у зародженні національного романтизму.

План

1. Біографічні відомості про письменника. Поет, фольклорист, етнограф, учений-філолог. Вплив літературного гуртка І. Срезневського на становлення Л. Боровиковського як поета-романтика.

2. Реформаторська функція Левка Боровиковського в українській поезії доби романтизму.

3. Балада «Маруся» – перший вияв свіжого ліричного таланту митця. Особливості поезики балади «Маруся». І. Франко про баладу «Маруся».

4. Аналіз романтичних поезій «Бандурист», «Козак», «Палій», «Волох» та ін.

5. Перекладацька діяльність письменника творів світової класики.

6. Байкарський доробок Левка Боровиковського: особливості поезики («Моя байка», «Багатий, бідний», «Крикун», «Голодний Хома», «Жіночий язичок», «Пан»).

Література

1. Боровиковський Л. І. Твори. Київ: Дніпро, 1980. 135 с.
2. Історія української літератури ХІХ ст.: У 2-х книгах. (За редакцією академіка М. Жулинського). Київ: Либідь, 2005. 540 с.
3. Регуш Ю. С. Рецепція козацтва у творчості харківських романтиків. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2016. Випуск ХІ. С. 128-133.
4. Українські поети-романтики: Поетичні твори / Упоряд. і прим. М. Л. Гончарука. Вступ, стаття М.Т. Яценка. Київ, 1997. 678 с.
5. Ткачук М. Стиль балад Л. Боровиковського: навч. посібн. / М. Ткачук. Збараж: ПеГаС: Галицько-Волинське братство, 1991. 124 с.

Методичні поради

При підготовці до практичного заняття за творчістю Левка Боровиковського слід ознайомитися з рекомендованою літературою, наданими матеріалами. Висвітлюючи питання плану звернути увагу на винятковій ролі письменника в утвердженні української версії романтизму.

Проблемні питання

1. У чому виявився вплив літературного гуртка І. Срезневського на становлення Л. Боровиковського як поета-романтика?
2. У чому полягала реформаторська функція Левка Боровиковського в українській поезії доби романтизму?

Практичні завдання

1. Л. Боровиковський значно розширив межі жанрового складу української поезії, наведіть приклади творів: романтична балада, літературна пісня, елегійно-медитативна лірика, байка.
2. Розкрийте новаторство Левка Боровиковського в морально-дидактичному початку байок.
3. Підготуйте доповідь за темою: «Спадщина Л. Боровиковського як фольклориста й етнографа».

Практичне заняття 6

ХУДОЖНЯ ПАЛІТРА ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Мета: розкрити різноплановість творчої особистості письменника, його роль у розвитку українського романтизму як зачинателя історико-романтичної драматургії в новій українській літературі.

План

1. Ієремія Галка (літературний псевдонім) – письменник, учений, історик, фольклорист, етнограф, громадський діяч. Суперечності світогляду митця.
2. Харків та Київ у житті і творчості М. Костомарова. Участь у таємній громадсько-політичній організації «Кирило-Мефодіївське

- братство» (1846-1847). Знайомство з П. Кулішем та Т. Шевченком. Федеративна концепція М. Костомарова.
3. Поетична творчість. Збірки «Українські балади», «Вітка».
- ❖ Балада «Пан Шульпіка». Антикріпосницьке спрямування твору.
 - ❖ Історичні та фольклорні теми поезій «Співець Митуса», «Брат з сестрою», «Ластівка».
 - ❖ Антична тема в творчості поета («Елада», «Грецька пісня»)
4. Микола Костомаров – зачинатель української історичної драматургії. Новаторство М. Костомарова-драматурга.
- ❖ Драма М. Костомарова «Сава Чалий», особливості авторського потрактування народнопісенної основи.
 - ❖ Спроби М. Костомарова в жанрі романтичної трагедії («Переяславська ніч»). Специфіка жанрового визначення твору. «Переяславська ніч» як драма ідей.
 - ❖ Проблематика драми «Кремуций Корд».
5. Художня проза М. Костомарова («Сорок літ»). Казки письменника за народними сюжетами.

Література

1. Дмитренко М.К. Микола Костомаров як фольклорист (до 200-річчя від дня народження). *Молодий вчений*. № 12.1. 2017. С. 116–123.
2. Дутко О. Про періодизацію педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова (1817–1885). *Історико-педагогічний альманах*. 2011. Вип. 6. С. 20–21.
3. Зленко Г. Кілька рисок до портрета Миколи Костомарова. *Науковий світ*. 2010. № 9. С. 12–13.
4. Луняк Є. 3 плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 155 с.

5. Сокирко А.М. Світоглядно-ментальні особливості українського романтизму: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05. Київ 2011. 16 с.

Методичні поради

Творчість М. Костомарова – складне й неординарне явище в історії національної літератури. Готуючись до практичного заняття необхідно ознайомитися з рекомендованими матеріалами, прочитати виучувані тексти.

Проблемні питання

1. Роль Кирило-Мефодіївського братства у становленні поглядів М. Костомарова.
2. У чому полягало новаторство М. Костомарова-драматурга?
3. Якими народними сюжетами скористався М. Костомаров для написання казок?

Практичні завдання

1. Розкрийте сутність трагізму образу головного героя у трактуванні М. Костомарова (за драматичною поемою «Сава Чалий»).
2. Підготуйте доповідь за темою: «Історична белетристика М. Костомарова російською мовою («Сын», «Холоп»). Побутова тема повісті «Сорок лет».
3. Фольклорна, етнографічно-побутова тематика ранньої прози. Фольклористичний тип оповіді, народнопоетична основа прозових творів «Казка про дівчину-семилітку», «Торба», «Лови».

Практичне заняття 7

ПОЕТИ РОМАНТИЧНОЇ ШКОЛИ

Мета: розкрити неординарність творчої особистості поетів-романтиків, їхню роль у розвитку українського романтизму.

План

1. Амвросій Метлинський – поет, учений-філолог, фольклорист, видавець, педагог. Типові романтичні настрої в поетичній збірці «Думки і пісні та ще дещо»
2. Творчість М. Петренка в контексті української поезії 30-50-х років XIX ст. Цикли поезій «Небо», «Слов'янськ», «Недуг».
3. Народнопоетична основа віршів В. Забіли («Соловей», «Не плач, дівчино», «Голуб», «Човник» та ін.). Твори на побутову та історичну тематику («Зовсім світ перевернувся», «Маруся», «Сирота»), гумористичні поезії («Остап і чорт», «Весілля»).
4. Олександр Афанасьєв-Чужбинський і його україномовний поетичний доробок, образно-стильові, жанрові та композиційні характеристики. Фольклорні традиції.

Література

1. Історія української літератури XIX століття: У 2-х кн. / За ред. акад. М.Г. Жулинського. Кн. 1. Київ, 2005. С.230-317.
2. Віктор Забіла – поет-романтик: До 200-ліття від дня народження. Ніжин. 2009.
3. Михайло Петренко: Життя і творчість: Художні тексти, дослідження, документи / Упор. О. Є. Петренко, О. О. Редчук. Київ: Фенікс. 2013. 218 с.

Методичні поради

При підготовці до практичного заняття за творчістю про поетів романтичної школи слід ознайомитися з рекомендованою літературою, наданими матеріалами. Висвітлюючи питання плану звернути увагу на винятковій роль романтизму в утвердженні української літератури.

Проблемні питання

1. Як творчість М. Петренка перегукувалися з поетичним контекстом 30-50-х років XIX століття?
2. Романтична спрямованість творів В. Забіли на побутову та історичну тематику.
3. Вплив фольклору на становлення українського романтизму.

Практичні завдання

1. Опрацьовуючи поетичну збірку А. Метлинського «Думки і пісні та ще дещо», зверніть увагу на висвітлення наступних проблем:
 - ❖ погляди поета на роль співця і завдання поезії в сонеті «Бандура»;
 - ❖ зображення сумних явищ дійсності в поезіях «Дитина-сиротина», «Старець»;
 - ❖ туга за героїчним минулим, ідеалізація часів козаччини («Степ», «Кладовище», «Чарка», «Козак та буря»);
 - ❖ невиразні ідеї протесту, заклик до зброї проти абстрактного ворога («До вас», «Спис»);
 - ❖ мотиви вірності отчому краю («Зрадник»);
 - ❖ любов поета до рідної мови («Смерть бандуриста», «Рідна мова»).
2. У чому полягає новаторство творчого доробку Михайла Петренка.
3. Розкрийте особисту долю поета, драму його життя як основний матеріал лірики В. Забіли.
4. Поясніть значення творчості О. Афанасьєва-Чужбинського в українській літературі.

МАТЕРІАЛИ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Орієнтовна тематика рефератів з курсу

1. Фольклоризм як один із факторів оновлення української літератури першої половини XIX ст.
2. Мовна ситуація в Україні на межі століть.
3. Суспільно-політичні й культурні події перших десятиліть XIX ст., їх роль у розвитку української літератури.
4. Синкретизм творчих напрямів в українській літературі першої половини XIX ст.;
5. Перша половина XIX ст. – новий етап розвитку української літератури.
6. Характеристика суспільно-політичного життя кінця XVIII – початку XIX ст. в Україні.
7. Новаторське продовження бурлескно-травестійної традиції.
8. Стан літературної критики у перші десятиріччя XIX ст.
9. Г. Квітка-Основ'яненко – основоположник української прози.
10. Філософська позиція Г. Квітки-Основ'яненка.
11. Г. Квітка-Основ'яненко в оцінці сучасників і критиків.
12. Роль Є. Гребінки у долі Т. Шевченка (на основі листування).
13. Є. Гребінка і літературна критика.
14. Творчість Є. Гребінки російською мовою.
15. Антикріпосницька спрямованість повістей Т.Г. Шевченка, написаних російською мовою.
16. Роль Т.Г. Шевченка в розвитку української літературної мови.
17. Т. Шевченко у літературознавстві. Напрямки сучасного шевченкознавства.
18. Романтизм у творчості Т. Шевченка.

19. Трактування Шевченком релігійних сюжетів.
20. Майстерність Шевченкової пейзажної й любовної лірики.
21. Сатирична поезія Т. Шевченка останнього періоду.
22. Інтимна поезія Т. Шевченка останнього періоду.
23. Поети романтичної школи. Творчість М. Маркевича, збірка «Украинские мелодики» (1831). Історичні дослідження М. Маркевича.
24. Творчість І. Срезневського. Діяльність письменника.
25. Поезії В. Забіли як явище психологічно-особистісної течії в українській романтичній поезії. Вірші-медитації та пейзажна лірика М. Петренка.
26. Т. Шевченко: особистість, творчість, доля.
27. Образний світ «Досвіток» П. Куліша.
28. «Хуторна поезія» – ідейно-естетичний маніфест П. Куліша.
29. За ким дзвонив «Дзвін» П. Куліша?
30. Жанр поеми у творчості П. Куліша.
31. Автобіографічна поема «Куліш у пеклі» П. Куліша.
32. Морально-етичний світ малої прози Ганни Барвінок.
33. Новаторство «Народних оповідань» Марка Вовчка.

Орієнтовна тематика презентацій

1. Трагедія роду у романі «Люборацькі» А. Свидницького.
2. Образ духовенства у прозі А. Свидницького і І. Нечуя-Левицького.
3. Готичний роман «Марко Проклятий» Олекси Стороженка.
4. Жанр балади у творчості Ю. Федьковича.
5. Гуцульська проза Ю. Федьковича.
6. Пейзажна лірика С. Воробкевича.
7. Поема-казка «Цар Соловей» С. Руданського.
8. Своєрідність малої прози І. Нечуя-Левицького.
9. Поезія О. Кониського.

10. Художній світ дитячої літератури Олени Пчілки.
11. Образ Запорозжя в поезії Я. Щоголева.
12. Казки І. Манжури.
13. Поеми В. Мови (Лиманського).
14. Жанр послання в політичній поезії П. Грабовського.
15. Зародження нової української літератури. Історичний і національно-культурний дискурс.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. «Енеїда» І. Котляревського та становлення нової української літератури.
2. Культурно-історичні умови перших десятиліть ХІХ ст.
3. Життєпис І. Котляревського.
4. Історія написання та видання «Енеїди» І. Котляревського.
5. «Енеїда» І. Котляревського в контексті європейських літератур.
6. Літературні й історичні джерела «Енеїди» І. Котляревського.
7. Сюжет та композиція «Енеїди» І. Котляревського.
8. З'ясувати специфіку бурлеску, гротеску, трагедії, бароко, просвітительського реалізму в «Енеїді» І. Котляревського.
9. Ідейно-художні особливості «Енеїди» І. Котляревського.
10. Національний характер в «Енеїді» І. Котляревського.
11. Версифікаційні особливості «Енеїди» І. Котляревського.
12. «Енеїда» І. Котляревського: образи та мотиви поеми в українському мистецтві.
13. Характер конфлікту й художні особливості драматичних творів.
14. Специфіка жанрового визначення драматичних творів І. Котляревського.
15. Особливості конфлікту п'єси «Наталка Полтавка» І. Котляревського.
16. Роль образу москаля в п'єсі «Москаль-чарівник» І. Котляревського.
17. І. Котляревський про національні риси українського та російського народів (на матеріалі художніх текстів).
18. Просвітительська основа драматургії І. Котляревського.
19. Особливості мови драматичних творів І. Котляревського. Роль народних пісень.

20. Витлумачити міркування М. Рильського: «Котляревський – Коперник українського слова». Значення творчості І. Котляревського.
21. Сучасні дослідження творчості І. Котляревського.
22. Жанр байки в українській літературі.
23. Традиції та новаторство в розвитку жанру байки українській літературі першої половини ХІХ ст.
24. Жанрові різновиди байки в українській літературі першої половини ХІХ ст.
25. Життєпис Г. Квітки-Основ'яненка.
26. Розвиток театрального мистецтва в Україні на початку ХІХ ст.
27. Особливості конфлікту п'єси «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка.
28. Жанрово-композиційна своєрідність твору «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка.
29. Сюжет «перевиховання» водевілю Г. Квітки-Основ'яненка «Бой-жінка».
30. Дилогія «Шельменко – волостной писарь», «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка. Двомовність комедій.
31. Роль образу солдата в драматичних творах Г. Квітки-Основ'яненка та І. Котляревського.
32. Значення драматургії Г. Квітки-Основ'яненка.
33. Ідейно-художні особливості бурлескно-реалістичної прози Г. Квітки-Основ'яненка.
34. Пояснити твердження І. Франка: Г. Квітка-Основ'яненко – «творець людової повісті».
35. Особливості сентименталізму в українській літературі першої половини ХІХ ст.
36. Елементи психологізму в реалістичній прозі Г. Квітки-Основ'яненка.

37. Дослідження життя і творчості Г. Квітки-Основ'яненка в сучасному літературознавстві.

38. Особливості просвітительського реалізму в українській літературі першої половини XIX ст.

39. Стильовий синкретизм української літератури початку XIX ст.

Акровірш – поетичний твір, у якому початкові літери кожного рядка, прочитані зверху вниз, розкодовують слово чи фразу, присвячену певній особі або події.

Алегорія – спосіб двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями з характерними ознаками приховуваного.

Алітерація – стилістичний прийом, який полягає у повторенні однорідних приголосних задля підвищення інтонаційної виразності вірша, для емоційного поглиблення його смислового зв'язку.

Амфібрахій – трискладова стопа з наголошеним другим складом.

Анапест – трискладова стопа з наголосом на останньому складі.

Анафора – одна з риторичних фігур. Вживаний на початку віршових рядків звуковий, лексичний повтор чи повторення протягом цілого твору або його частини синтаксичних, строфічних структур.

Антитеза – стилістична фігура в художній літературі та в ораторському мистецтві, що полягає в драматичному запереченні певної тези чи у вмотивованому контрастуванні смислових значень бінарних образів.

Байка – коротке, переважно віршоване, алегоричне оповідання, в якому закладено дидактичний зміст; один з різновидів ліро-епічного жанру. Складається з оповідної частини та висновку-повчання.

Бурлеск – вид комічної, пародійної поезії та драматургії, генетично пов'язаний із народною сміховою культурою, акцентований на свідомій невідповідності між змістом і формою.

Веснянки – це вид календарно-обрядових пісень. Це життєрадісні, з яскравою й багатою поетикою, розмаїттям мотивів, насамперед любовних, пісні.

Вірш – 1) елемент ритмічного мовлення в літературному творі, основна одиниця віршованого ритму; 2) система поетичного мовлення, що має іманентні закономірності внутрішньої ритмічної організації та структури, де особлива роль належить ритмічним акцентам.

Гіпербола – різновид тропа, що полягає в надмірному перебільшенні характерних властивостей чи ознак певного предмета, явища або дії задля особливого увиразнення художнього зображення чи виявлення емоційно-естетичного ставлення до нього.

Градація – стилістична фігура, котра полягає у поступовому нагнітанні засобів художньої виразності задля підвищення чи пониження їхньої емоційно-сміслової значимості.

Гротеск – вид художньої образності, для якого характерними є: 1) фантастична основа, тяжіння до особливих, незвичайних, ексцентричних, спотворених форм; 2) поєднання в одному предметі або явищі несумісних, різко контрастних якостей, що веде до абсурду; 3) заперечення усталених художніх і літературних норм; 4) стильова неоднорідність (поєднання мови поетичної з вульгарною, високого стилю з низьким тощо).

Гумореска – невеликий віршований, прозовий чи драматичний твір з комічним сюжетом, відмінний від сатиричного твору легкою, жартівливою тональністю.

Дактиль – трискладова стопа з наголосом на першому складі.

Дума – жанр (вид) суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні. Обсягом дума більше від історичних баладних пісень, з якими, як і з давнім дружинним епосом (старовинні колядки, билини) , має генетичний зв'язок.

Експозиція – вихідна частина сюжету художнього твору, в якій стисло подається ситуація, що логічно випереджає зав'язку, хоча може в тексті передувати не тільки їй, а й подаватися після неї окремими деталями впродовж усього твору (затримана експозиція) або ж наприкінці (зворотна експозиція).

Епітет – один з основних тропів поетичного мовлення, призначений підкреслювати характерну рису, визначальну якість певного предмета або явища і, потрапивши в нове семантичне поле, збагачувати це поле новим емоційним чи смисловим нюансом.

Епіфора – стилістична фігура, протилежна анафорі, повторення однакових слів, звукосполучень, словосполучень наприкінці віршових рядків, строф у великих поетичних творах. Вживається задля увиразнення художнього мовлення.

Жанр – вид творів у галузі якого-небудь мистецтва, який характеризується певними сюжетними чи стилістичними ознаками.

Зав'язка – елемент сюжету, вихідний момент у розвитку дії художнього твору.

Загадка – жанр фольклору, дотепне запитання, часто у віршованій формі. Загадка вживається не лише для активізації пізнавальних можливостей дитини, практикованою етнопедагогікою, чи гуртової розваги, а й містить почасти філософський зміст.

Зачин – усталений, традиційний початок оповідних фольклорних творів, переважно казок.

Ідея художнього твору – емоційно-інтелектуальна, пафосна спрямованість художнього твору, яка приблизно може бути охарактеризована як провідна думка, ядро задуму автора.

Імпресіонізм – напрям у мистецтві, який основним завданням вважав ушляхетнене, витончене відтворення особистісних вражень та спостережень, мінливих відчуттів та переживань.

Інверсія – одна із стилістичних фігур поетичного мовлення, яка полягає в незвичному розташуванні слів у реченні з очевидним порушенням синтаксичної конструкції задля емоційно-сміслового увиразнення певного вислову.

Казка – один із основних жанрів народної творчості, епічний, сюжетний твір усного походження. В основі казки – захоплююча розповідь про вигадані події і явища, що сприймаються як реальні.

Колізія – гостра суперечність, зіткнення протилежних сил, інтересів, переконань, мотивів, джерело конфлікту та форма його реалізації в літературному творі.

Колядки – жанр величальних календарно-обрядових пісень, які в дохристиянську епоху були пов'язані із зимовим святковим циклом, а з утвердженням християнства – з різдвяним.

Композиція – побудова твору, доцільне поєднання всіх його компонентів у художньо-естетичну цілісність, зумовлену логікою зображуваного, представленого читачеві світу, світоглядною позицією, естетичним ідеалом, задумом письменника, каноном, нормами обраного жанру, орієнтацією на адресата.

Лірика – один із трьох, поряд з епосом та драмою, родів художньої літератури, в якому у формі естетизованих переживань осмислюється сутність людського буття, витворюється нова духовна дійсність, розбудована за законами краси. У ліриці першорядне значення надається виражальним засобам, які формують особливу інтимну атмосферу з витонченим емоційним станом, тобто – ліризм.

Метонімія – різновид тропа, близького до метафори, в якому переноситься значення слів з певних явищ та предметів на інші за суміжністю.

Метафора – один із основних тропів поетичного мовлення. У метафорі певні слова та словосполучення розкривають сутність одних явищ та предметів через інші за схожістю чи контрастністю.

Новела – невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, сконденсованою та яскраво вималюваною дією.

Образ автора в літературному творі – художній двійник реальної особистості письменника, змодельоване ним уявлення про себе й відтворене в свідомості читача.

Оксиморон – різновид тропа, що полягає у сполученні різко контрастних, протилежних за значенням слів, внаслідок чого утворюється нова смислова якість, несподіваний експресивний ефект (світла пільма, суха вода).

Оповідач – різновид літературного суб'єкта, особа, вимислена автором, від її імені в художньому творі автор оповідає про події та людей.

Оповідання – невеликий прозовий твір, сюжет якого заснований на певному (зрідка кількох) епізоді з життя одного (іноді кількох) персонажа. Невеликі розміри оповідання вимагають нерозгалуженого, як правило, однолінійного, чіткого за побудовою сюжету. Характери показані здебільшого у сформованому вигляді; описів мало, вони стислі, лаконічні.

Оповідь – зображення подій і вчинків персонажів через об'єктивний виклад їх від першої особи, на відміну від розповіді – викладу від третьої особи.

Паралелізм – аналогія, уподібнення, спільність характерних рис або чину.

Пейзаж – один із композиційних компонентів художнього твору: опис природи, будь-якого незамкнутого простору зовнішнього світу.

Персонаж – постать людини, зображена письменником у художньому творі, загальна назва будь-якої дійової особи кожного літературного жанру.

Персоніфікація – уподібнення неживих предметів чи явищ природи людським якостям; вид метафори, що сприяє поетичному олюдненню довколишнього світу.

Повість – епічний прозовий твір (рідше віршований), який характеризується однолінійним сюжетом, а за широтою охоплення життєвих явищ і

глибиною їх розкриття займає проміжне місце між романом та оповіданням.

Поезія – художньо-образна словесна творчість. У вузькому розумінні – ритмічно організоване мовлення, постале на основі конкретно-історичної версифікаційної системи, відмінне від прози.

Полісиндетон – одна з фігур поетичного мовлення, виповнена повторюваними однаковими сполучниками задля посилення ліричної виразності чи медитативності.

Порівняння – троп, який полягає у поясненні одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою компаративної зв'язки, тобто єднальних сполучників: як, мов, наче, неначе, ніби та ін.

Портрет – один із засобів характеротворення, типізації та індивідуалізації персонажів. Маючи за основний предмет художнього зображення взаємодію людини з довкіллям, письменники описують зміни зовнішнього вигляду персонажів у конкретних ситуаціях, у взаєминах між ними.

Приказка – поширений у мові влучний, часто римований вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю повчального змісту.

Проза – мовлення, не організоване ритмічно; літературний твір або сукупність творів, написаних невіршованою мовою.

Розв'язка – складовий компонент сюжету, вирішення конфлікту епічного, ліро-епічного, драматичного, а іноді й ліричного твору.

Розповідач – різновид літературного суб'єкта, вимислена автором особа, від імені якої в епічному творі він веде розповідь про події та людей, з допомогою якої формується весь уявний світ літературного твору. Розповідач – літературна постать, котра, як правило, є водночас автором і персонажем.

Розповідь – зображення подій і вчинків персонажів через об'єктивний виклад їх від третьої особи, на відміну від оповіді – викладу від першої особи.

Роман – найбільш поширений у XVIII–XIX ст. епічний жанровий різновид, місткий за обсягом, складний за будовою прозовий (рідше віршований) епічний твір, у якому широко охоплені життєві події, глибоко розкривається історія формування характерів багатьох персонажів.

Синекдоха – один із засобів увиразнення поетичного мовлення, різновид метонімії. Синекдоха заснована на кількісному зіставленні предметів та явищ (вживання однини у значенні множини і навпаки, визначеного числа замість невизначеного, видового поняття замість родового).

Скоромовка – поетичний жанр, живлений джерелами дитячого фольклору, зумовлений потребами етнопедагогіки. В основі скоромовки – дотепна гра спеціально скомпонованих важковимовних слів, призначена для тренування артикуляційного апарату дитини.

Стиль – сукупність ознак, які характеризують твори певного часу, напряму, індивідуальну манеру письменника.

Стопа – найкоротший відрізок певного віршованого метра, сконцентрованого у групі складів з відносно незмінним наголосом (ритмічним акцентом).

Строфа – фонічно викінчена віршова сполука, яка повторюється у поетичному творі, об'єднана здебільшого спільним римуванням, представлена інтонаційною та ритмікосинтаксичною цілісністю, відмежована від аналогічних сполук помітною паузою та іншими чинниками (закінчення римованого ряду, відносна смислова завершеність тощо).

Сюжет – подія чи система подій, покладена в основу епічних, драматичних, інколи ліричних творів, спосіб естетичного освоєння й осмислення, організації подій, рух характерів у художньому часі та просторі.

Тема – коло подій, життєвих явищ, змальованих, представлених у творі в органічному зв'язку з проблемою, яка з них постає й потребує осмислення.

Трагедія – драматичний твір, який ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свої творчі потенції, з об'єктивною неможливістю їх реалізації.

Троп – слово, вживане в переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації його «внутрішньої форми» (О. Потебня).

Фабула – один з невід’ємних чинників сюжету, його ядро, що визначає межі руху сюжету в часі і просторі; розповідь про події, змальовані в епічних, драматичних, ліро-епічних творах, на відміну від самих подій – сюжету твору.

Фольклор – це народне, колективне, непрофесійне мистецтво слова, що твориться за особливими специфічними законами усної передачі від покоління до покоління.

Хорей – двоскладова стопа, в якій ритмічний акцент припадає на перший склад.

Ямб – двоскладова стопа з наголосом на другому складі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грицай М. С., Микитась К. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література. Київ : Вища школа, 1978. 415 с.
2. Давня українська література. Велесова книга. Галицько-Волинський літопис. Повість минулих літ. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 452 с.
3. Давня українська література (X—XVIII століття): Практикум : Навчальний посібник / С.А. Демченко, Ю.М. Сафонов. Київ: Знання, 2013. 231 с.
4. Давня українська література : тексти. URL: <http://izbornyk.org.ua/links/inoldlit.html>
5. Історія української літератури XIX століття : У 2-х кн. / за ред. акад. М.Г. Жулинського. Кн. 1. Київ, 2005. С. 230–317.
6. Історія української літератури та літературно-критичної думки першої половини XIX століття : підручник / за ред. О. А. Галича. Київ : ЦНЛ, 2006. 392 с.
7. Історія української літератури (перші десятиріччя XIX століття) [Текст] : підручник / за ред. П. П. Хропка. Київ : Либідь, 1992. 512 с.
8. Історія української літератури XIX століття [Текст] : у 3-х кн. Кн. 1 : Перші десятиріччя XIX ст. / за ред. М.Т. Яценка. Київ : Либідь, 1995. 368 с.
9. Задорожна Л. М. Євген Гребінка: Літературна постать. Київ: Твім інтер, 2000. 160 с.
10. Пустовіт В. Ю. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття : монографія. Луганськ: Знання, 2008. 284 с.

11. Савченко І. Давня українська література : навч. посібник. Київ: ННУ, 2006. 180 с.
12. Трофименко В. Творчість Г.Ф. Квітки-Основ'яненка і західноєвропейська просвітительська естетика. Суми, Редакційний видавничий відділ СДПУ, 2000. 38 с.
13. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст. : довідник / ред. кол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. Київ: Либідь, 2000. 360 с.
14. Ушкалов Л. З історії української літератури ХVІІ – ХVІІІ століть. Харків: Акта, 1999. 216 с.
15. Франко І. Історія української літератури. Частина перша: Від початків українського письменства до Івана Котляревського. *Франко І. Збір. творів: У 50 т.* Київ: Наук. думка, 1983. Т. 40. С. 7–370.
16. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина ХV–ХVІ століття) та в епоху Бароко (кінець ХVІ–ХVІІІ століття) / упоряд. В. Шевчук. Київ: видавництво «Аконіт», 2006. 798 с.
17. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця ХVІІІ ст.) ; упоряд. О. І. Білецький. URL: <http://litopys.org.ua/biletso/bilo.htm>
18. Чижевський, Д. І. Історія української літератури. Київ: Академія, 2008. 568 с.
19. Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. Київ: Обереги, 2003. 576 с.

Навчальне видання

БОНДАРЕНКО Галина Петрівна

ПУСТОВІТ Валерія Юрївна

ВІЗІЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСУ
(ВІД ДОБИ МОНУМЕНТАЛІЗМУ ДО РОМАНТИЗМУ)

Електронне видання

Редактор *Бондаренко Г.П.*

Оригінал-макет *Погорєлова Т.В.*

Підписано до видання 26.01.2022.

Умов. друк. арк. 11,4. Обл.-вид. арк. 14,5.

Вид. № 3337.

**Видавництво Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля**

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса університету: просп. Центральний, 59-А
м. Сєверодонецьк, 93400, Україна

E-mail видавництва: vidavnictvosnu.ua@gmail.com